

GHEORGHE CLIVETI*

**TIMPURI MODERNE, TIMPURI CONTEMPORANE...
ÎN ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ.
NOTE PRELIMINARE LECTURII**

Cu deplin teamei, se poate considera că lui A. D. Xenopol i-a revenit meritul de a fi relevant înțelesul de primordială referință al „timpurilor noi și mai noi” pentru sinteza de istorie națională. Respectivului înțeles i s-a tot confirmat valabilitatea în mediile istoriografice „de la noi ori de aiurea” neatins, „prin vremurile schimbătoare” ale posterității sintezei xenopoliene, de patimi sau de „micimi omenești”, și situate deasupra mizelor ideologizante, structuraliste, protocroniste etc., cu presupunerea, mai ales de pe aliniamentul marxism-leninismului, de denaturări grave ale adevărului „despre trecut” și felul generațiilor, „una după alta”, de a-l fi reconstituit factualic și de a-l fi decelat semantic.

Ce-i drept, delimitările cronologice ale epocilor modernă și contemporană din cea dintâi istorie monumentală¹ a românilor s-au văzut, pe întinderea a mai bine de un secol de la realizarea acesteia, reasezate ori „glisate”, în ritm cu „aducerea” de istorici la momentul studiilor întreprinse de ei a „timpurilor mai noi”. La momentul acestui scurt comentariu, delimitările cronologice ale celor două epoci considerate ca una după alta de Xenopol s-au topit într-o cuprindere integratoare a timpurilor modernității românești. S-a ajuns ca, dintr-un reflex istoriografic, poate firesc, poate condiționat, delimitarea cronologică de final pentru epoca modernă, la români și nu la puține alte entități naționale, să fie pusă în seama anului 1918, de când ar fi demarat epoca contemporană. Cât despre delimitarea cronologică de început pentru epoca modernă românească, delimitare corespunzătoare, în aprecierile xenopoliene, mai ales sub raport cultural, mijlocului secolului al XVII-lea, aceasta suportă încă dezbateri istoriografice; unii specialiști, de „simțire” marxistă, cu accent pus pe determinism social-economic, mai duc feudalismul până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, chiar spre cel al următorului secol; alții, de orizont mereu al gândirii libere, mai caută și identifică semne de tendințe novatoare la dimensiunea ideilor ori la cea largă a culturii chiar pe la cumpăna secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Nu întâmplător, și-a putut recent face loc istoriografic procedeul „împăciuitor” de considerare a unui cam întins decurs temporal, între mijlocul ori chiar începutul secolului al XVII-lea și mijlocul secolului următor, ca fiind al „premodernității” românești sau „al tranziției de la medieval la modern”².

---

* Prof. univ. dr., director al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Ernest Stere, *A. D. Xenopol – filozof al istoriei*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, coord. L. Boicu și Al. Zub, București, 1972, p. 123.

² V., pentru comentarii, Gheorghe Cliveti, *Epoca modernă în istoria românilor. Delimitări temporale, registru tematic*, în vol. *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, coord. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan și Oana Mihaela Tămaș, Cluj-Napoca, 2017, p. 183–233.

Nu însă „chestiunea” delimitărilor cronologice formale, ci relevarea înțelesurilor de esență ale anumitor timpuri istorice s-a aflat în preocuparea xenopoliană. Timpurile contemporane apăreau la momentul *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, atât autorului acesteia, cât și mai tuturor cărturarilor „de la noi”, ca fiind ale emancipării naționale, demarate fie la 1821 și accentuate la 1848, în optica militant-pășoptistă urmată și de liberali fervenți, fie la 1822, cum însuși Xenopol opina, fie la 1857 ori 1866, după vederi conservatoare, căutat critice asupra măcar „formeii” modernității „de import”. Era de constatat, așadar, că deja la momentul sintezei xenopoliene prima delimitare cronologică a contemporaneității suporta mereu glisarea ce avea să fie dusă spre ori la 1918 de generația Războiului Întregirii Neamului și a Marii Uniri, pentru ca, prin însuși cursul cercetărilor de specialitate, să atingă anii 1938–1939, poate chiar anul 1947, când împrejurări marcate de regimuri politice dictatoriale, peste toate de cel totalitar-comunist, urmau să bulverseze, să asimileze „reacțiunii” un proces novator-emancipator, străbătător de „grele probe”, unele eroice, altele dramatice, al vieții românilor. Nici punerea de Xenopol în seama anului 1822, chiar în cea a anilor 1821–1822, a începutului epocii contemporane românești nu a prea avut cum să poarte însemne de rigiditate, de definitivă demarcare cronologică.

Considerarea modernității și a desprinderii de aceasta a contemporaneității a stat în gândire și scriitură, la Xenopol, pe întregul decurs al formării intelectuale a acestuia și al consacării sale exemplare ca istoric. Încă de pe băncile Institutului Academic din Iași, incitat și de calitatea sa, la nivelul respectivului colegiu, de lider al unei „societăți studioase”, tânărul Xenopol a întreprins un eseu cu rădăcini intelectuale în deja largi lecturi și meditații „inspirate” de Clio, eseu intitulat *Despre importanța și utilitatea istoriei*³. Lectura *Istoriilor civilizațiunii*, îndeosebi a celor de François Guizot – *Histoire de la civilisation en Europe și Histoire de la civilisation en France* –, l-a „câștigat cu desăvârșire pentru istorie”, cum avea să menționeze memorialistic⁴; aceeași lectură i-a întărit convingerea că „niciodată istoria nu a avut importanța” care i se recunoștea la momentul când el, student al Universității din Berlin, își publica eseuul asupra *istoriilor guizotiene*, ca și asupra celor consacrate, de H. Th. Buckle, *civilizațiunii în Anglia*, de W. E. Hartpole Lecky, *luminismului în Europa*, și, de William Draper, *dezvoltării spirituale a Europei*⁵; mai mult, l-a făcut să afirme că „înainte vreme..., istoria, în sensul ei <de nouitate> nici nu a existat”⁶.

³ A. D. Xenopol, *Cea dintâi a mea lucrare istorică*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași”, XII, 1901, p. 9–10, 424–434; v. și Alexandru Zub, *Prefață* la A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, text ales și stabilit, note și comentarii de Dorina Rusu, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, sub egida Fundației Naționale pentru Știință și Artă și cea a Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2019, p. VII.

⁴ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 16 (p. 3–78 pentru întregul text, publicat prima dată de I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. IV, *Junimea*, București, 1933, p. 368–428; v. și A. D. Xenopol, *Studii sociale și filosofice*, ediție de N. Gogoneață și Z. Ornea, București, 1967, p. 427–431).

⁵ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 16 și urm.; v. și idem, *Istoriile civilizațiunii*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1225–1295; v. și idem, *Studii sociale și filosofice*, p. 156–203. În anul 1869, când Xenopol era student la Berlin, eseuul său intitulat *Istoriile civilizațiunii* a apărut în „Convorbiri literare”; v. Al. Zub, A. D. Xenopol. *Biobibliografie*, București, 1973, p. 190 și urm., cu indicarea fiecărui număr al revistei menționate și a paginajului textului xenopolian, precum și cu „trimiteri” la edițiile *Istoriilor* lui Guizot pe care le-ar fi avut la dispoziție studentul Xenopol sau la edițiile în germană, din anul 1868, ale *istoriilor* de, respectiv, Buckle, Hartpole Lecky și Draper; v. și Dorina Rusu, *Note și comentarii* la A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. 1616 și urm.

⁶ A. D. Xenopol, *Istoriile civilizațiunii*, în *CvL*, III, 1869, nr. 7, 1 iunie 1807; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1230.

Din cuvintele „junelui studios” răzbătea conectarea sa la marea turnantă pe care se înscriau, cu demarare încă de pe la finele secolului Luminilor și începutul celui următor și cu unele prelungiri până spre contemporaneitatea noastră, dezbaterile asupra înțelesului și rostuirii istoriei. În dezbateri și-a făcut loc mereu adâncit, cu unele repere „clasice” căutabile la antici, „tema” intersecției *timpului istoriei* de cel *al istoricului*. Cum s-a putut constata⁷, *facerea istoriei* se pătrunsese, la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, de o tensionată regândire a timpului și spațiului. Nu doar filosofi, literați în genere, culminând spiritul Luminilor, ci și exponenți ai praxisului politic, văzută acesta ca expresie concentrată a însăși *facerii istoriei*, au dat formă și conținut unui discurs în care timpul și spațiul semnificau mult mai mult decât coordonate convenționale ale înfăptuirilor omenești și, prin realizare de specificități, ale fenomenelor naturii. Cele două categorii fundamentale ale istoriei⁸, cu deosebire cea situând ființa umană, prin sinele ei și prin mai totul ținând de lumea exterioară ei, în perspectiva tulburătorului raport *trecător – etern*, s-au impus, la o cotă de nemaiațins a conceptualizării, ca apriorice sensibilității subiectului cunoașterii, la Kant⁹, ori ca expresii presupuse rațional ale *ideii universale*, la Hegel¹⁰, relevând „procesul evolutiv și adevărata devenire a spiritului..., adevărata *teodicee*, justificarea lui Dumnezeu în istorie”¹¹. A prins aripi *marea nouitate* care, cum avea să remarce Pierre Chaunu, a purtat cu ea, în decursul secolelor al XIX-lea și al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea, o răsturnare în ordinea cunoașterii, universul nemaifiind imaginat în afara *istoriei*, ci înțeles ca un *proces* istoric, cosmologia devenind ea însăși *istorie*¹². De la considerarea primordialității *naturii*, a universalității acesteia, de iluministi, s-a trecut la realizarea universalității *istoriei*. În sensul unei atare *noutăți*, mereu deschisă perspectival, Lucien Febvre avea să aprecieze că „veritabila istorie nu este știința faptelor istorice, ci știința omului <făuritor de istorie> în timp”, pentru Hegel *istoria universală* nefiind altceva decât „înfățișarea spiritului în timp”¹³. Nu însă într-un timp reprezentând o coordonată exterioară („... *le temps-coordonnée*”)¹⁴ mersului istoriei, ci o dimensiune existențială, căreia atât simțul comun cât și cea mai înaltă percepție științifică îi confirmă înțelesul că orice fenomen istoric își are/și-a avut *timpul său*¹⁵. La chiar nivelul simțului comun, făuritorii Revoluției Franceze, precum și cei ilustrând, din impulsuri date de aceasta, „secolul naționalităților”¹⁶, realizaseră că au frânt „timpul Vechiului Regim”, deschizând un altul, voit și trăit ca *nou*, „al lumii fondate pe libertate” sau ca „al lumii încercate de religia libertății”¹⁷, în expresii nutrite de procesul

⁷ V. și Gheorghe Cliveti, *Concertul european. Un experiment în relațiile internaționale din secolul XIX*, București, 2006, p. 233 și urm.

⁸ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, ediție, cu *Studiu introductiv*, de Al. Zub, București, 1997, p. 7; v. și Alfred Cordoliani, *Le temps et le lieu*, în *L'histoire et ses méthodes*, sous la direction de Charles Samaran, Paris, 1961, p. 37–51.

⁹ Cf. A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 7.

¹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, București, 1997, p. 12 și urm., 70.

¹¹ *Ibidem*, p. 417.

¹² Pierre Chaunu, *Istorie și decadență*, Cluj-Napoca, 1995, p. 11.

¹³ Cf. Guy Beaujouan, *Le temp historique*, în *L'histoire et ses méthodes*, p. 52; Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *op. cit.*, p. 70.

¹⁴ Guy Beaujouan, *op. cit.*, p. 52–67.

¹⁵ *Ibidem*; v. și Raymond Aron, *Introducere în filosofia istoriei. Eseu despre limitele obiectivității istorice*, București, 1996, p. 55.

¹⁶ Gheorghe Cliveti, *Europa franceză și cauza română 1789–1871*, Iași, 2010, p. 15–48.

¹⁷ Benedetto Croce, *History of Europe in the Nineteenth Century*, Londra, 1953, p. 3–19 (*The Religion of Liberty*).

istoric al emancipării individului și al constituirii corpului politic național-cetățenesc al statului modern.

Dintr-o „sete neostoită” de cunoaștere, „simțită” și ca pe o „înclinație” a firii sale umane¹⁸, Xenopol a meditat, prin necesară raportare la *Istoria Românilor*, dar și distinct, chiar mai presus de așa ceva, în privința înțelesului „celor două mari categorii”, *timpul* și *spațiul*. Lecturi asidui, audieri de prelegeri ale unor eminente profesori, precum Leopold von Ranke, Theodor Mommsen, Ernst Curtius, Georg Gottfried Gervinus și Richard Karl Lepsius¹⁹, sau cercetări de specialitate l-au tot edificat – de-a lungul întregii sale vieți – pe cel „plecat” de tânăr la Berlin „să învețe” până la încoronare doctorală dreptul și filosofia, dar și „decis”, încă de chiar atunci, să se dedice cunoașterii istoriei naționale cu deosebire („... *tendința naturală a spiritului meu...*”)²⁰ și să-și poată afla astfel „treptata-i împlinire” intelectuală de ținută universitară ori de for academic – asupra „categoriilor” sus-menționate, ambele „mari forme în care sunt plasate toate faptele din Univers”²¹. I-a fost dat lui Xenopol „să lămurească” specificul avut de cele două „categorii” ori „noțiuni” pentru domeniul istoriei. S-a arătat, spre mai buna „lămurire de noțiuni”, preocupat de perspectiva filosofică asupra istoriei, una de înalt orizont spiritual/meditativ, fără a-și fi „dorit” să realizeze „o filosofie a istoriei”, în înțelesul propriu al cuvântului, ori să încerce „interpretarea istoriei din vreun punct de vedere oarecare”²², exterior lucrării ei de sine. Ideea despre specificul *timpului* și al *spațiului* pentru domeniul istoriei îi va fi încolțit atunci când, la Giessen, în 1871, și-a susținut doctoratul în filosofie cu eseu relativ la *Istoriile civilizațiunii*, spre a-i înflori și rodi prin sublime reflecții intitulate *Principiile fundamentale...* sau *Teoria istoriei*.

Pe coordonate riguros calificabile ale studiului istoriei, cel „chemat din fire” pentru așa ceva „s-a simțit” orientat de *adevărul* că „în expunerea <științifică a> trecutului umanității trebuie deosebită practica de teorie, distincție existentă <până> și în sfera artelor, de exemplu în ce privește arhitectura și muzica...”²³. Spre un atare *adevăr* și „lămurirea” lui îl va fi incitat și opinia profesorului său Gervinus, după care „istoricului îi place tot atât de puțin să mediteze asupra modului său de a proceda ca și artistului”, deși „trebuie să-i fie de recunoscut, fără ezitare, că nu poți să realizezi ceva remarcabil în artă și în știință fără să clarifici modul de a proceda”²⁴. De la cel mai ilustru profesor al său, Leopold von Ranke, din amfiteatrele universității berlineze, i-a fost de reținut, nu însă și de însușit literalmente, ci de amendat de pe culmile reflecțiilor filosofice, de doar formă teoretică, opinia îndelung „vehiculată” și publicistic de *Maestru*, anume că istoricului îi este suficient „să doar caracterizeze îndeletnicirea căreia i s-a consacrat”, neputându-i fi „niciodată lămurită concepția sa asupra istoriei, scopurile <...> urmărite de ea”²⁵. Iar modul cum Ranke „a pus ca doar problemă de studiat” avea să fie urmat „catihetic” de mai toți istoricii încercați de *spirit critic*, dedați unui excesiv *pozitivism* istoriografic presupunător de foarte acribioase, uneori până la a fi autoinhibante, reconstituiri factualice, pe baze „strict documentare”, de unde și

¹⁸ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii, passim*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 22–25.

²⁰ Idem, *Opere*, II, *Studii*, p. 966 (A. D. Xenopol c. Iacob Negruzzi, Berlin, 1 aprilie 1868).

²¹ Idem, *Teoria istoriei*, ed. cit., p. 7.

²² *Ibidem*, p. 1.

²³ *Ibidem*.

²⁴ G. G. Gervinus, *Gründzuge der Historik*, 1837; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 2.

²⁵ L. von Ranke, *Die Generationslehre und der Geschichtsunterricht*, 1891, p. 32; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 2.

ferventul lor „cult pentru metodă”. Unui „zelos discipol” rankean, Ottokar von Lorenz, i-a și fost „de admis” încercarea *Maestrului* „de a găsi îndărătul fenomenelor vieții istorice ceva care să semene a concepție filosofică exprimată <...> aproape întotdeauna prin aceleași cuvinte: direcție generalizatoare, conexiune, conținut spiritual al fenomenelor istorice, dezvoltare generală obiectivă, acțiune a ideilor, diferența între știința istoriei universale și cea a unor perioade speciale”²⁶. Tot mai puțin, însă, din „ceva care să semene a concepție filosofică” avea „să mai admită” Ottokar von Lorenz, căruia urmarea cu sfințenie, de el, a normei metodologice „de la doar documente la reconstituiri de fapte ale trecutului” i-a întărit convingerea că pentru „știința istorică” nu se prea întrevădeau „principii fundamentale” sau „o direcție <general> recunoscută”²⁷. Era convingerea împărtășită de cam toți exponenții de vârf ai pozitivismului istoriografic, unul dintre ei, profesor al lui Xenopol la Berlin, J. G. Droysen, „sesizând” că „știința <istorică> încă nu și-a stabilit *teoria și sistemul*”, putându-se doar „să se proclame”, fără neapărat să se și admită *adevărul* conform căruia ea „n-ar fi numai o știință, ci și o artă – ba poate chiar –, ținând seama de opinia publică, mai degrabă o artă decât o știință”²⁸. Unui alt promotor al pozitivismului istoriografic, Ernst Bernheim, i se părea de-a dreptul „ciudat” că, „deși nicio altă știință nu se bucură de favoarea de care se bucură istoria <...>, nu există <...> o alta <...> în care opiniile asupra esenței sale și a scopului său să fie atât de variate ca în istorie”²⁹. În cultul istoricilor pozitiviști pentru „metodă și document”, se putea, așadar, cu greu admite orientarea studiului de specialitate prin vreo concepție generală, de orizont filosofic. „Vocea” unui „eminent filolog”, Hermann Paul, de pe la 1880, „că metodele întrebuintate în investigarea istorică au fost găsite mai degrabă din instinct decât prin reflecție asupra naturii intime a fenomenelor”³⁰, s-a și putut doar „auzi”, nu și „asculta” cu reală luare aminte între promotorii pozitivismului istoriografic, impulsionat de E. A. Freeman („... *it is necessary to have constant recourse to the original sources*”)³¹ și culminat sub raportul „sublimei codificări” („... *pas de documents, pas d'histoire!*”, „... *no documents, no history*”) de Charles Langlois și Charles Seignobos³².

Prin însăși aplecarea sa vocațională spre studiul istoriei și din speciale exigențe ale realizării unei opere culminante de sinteză asupra rostuirii *românilor în Dacia Traiană*, Xenopol a considerat importanța cuvenită *metodei* și primatului recursului documentar pentru reconstituirea și interpretarea faptelor trecutului. Într-o notă devenită comună istoricilor „de meserie”, cum și pe sine se considera ca fiind, a invocat adeseori urmarea de norme metodologice, implicite studiului de specialitate, cu accent special pus pe validarea „fiecărui fapt semnificativ” prin bine controlate referințe documentare. În eseuul său „de junete”, privind *importanța și utilitatea istoriei*, s-a raportat la necesitatea cunoașterii faptelor trecutului „prin documente” investigabile arhivalic sau, spre sporul lor de a fi „accesibile publicului cititor”, editabile³³. Pentru „a lămuri câmpul

²⁶ Apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 2.

²⁷ Ottokar von Lorenz, *Die Geschichtswissenschaft in ihren Hauptrichtungen und Aufgaben*, 1886, p. 5; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3.

²⁸ J. G. Droysen, *Grundriss der Historik*, 1875; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3.

²⁹ Ernst Bernheim, *Geschichtsfassung und Geschichtsphilosophie*, 1880, p. 1; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3; v., de Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historische Methode*, Leipzig, 1894.

³⁰ Hermann Paul, *Principien der Sprachgeschichte*, 1880, p. 6; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3.

³¹ E. A. Freeman, *The Methods of Historical Study*, în „Revue critique d'histoire et de litterature”, I, 1887, p. 376 și urm.

³² Charles Langlois, Charles Seignobos, *Introduction to the Study of History*, New York, 1926, p. 3 și urm.; carte *clasică*, cu ediții mai ales în franceză, la care s-a putut referi și A. D. Xenopol.

³³ Al. Zub, *Prefață*, la A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. VII și urm.

culturei naționale și... necesitatea ei”, a considerat „legile superioare înnăscute sufletului uman, reprezentațiunile și noțiunile intrând în raporturi foarte variabile unele cu altele”³⁴, dar și „izvoarele” specificului național „curgătoare” dinspre trecut și pretabile „cugetării istorice”. Deosebiri între *istoriile civilizațiunei* le-a văzut nu doar prin prisma distanțelor luate, „unele față de altele”, de pe aliniamentul *temei moderne a progresului*, emancipabilă de sub tutela „medievală” a Bisericii, după norme de „drept natural” sau de „nou drept public”, ci și în virtutea unor „învățăminte” date de cunoașterea „practică” ori „pragmatică” a trecutului³⁵. Forța argumentului istoric a relevat-o, pe la 1870, și prin *Studii asupra stării actuale*, atunci, a *României*, sub un sublim motto, că, „dacă Antichitatea ar fi ajuns în timpurile moderne întregă și neatinsă, profitul ce s-ar fi tras din comorile ei ar fi fost mai mic”³⁶; a amendat *critic* înclinația acelor congeneri ai săi care încă mai vedeau „prelungirea” ca atare a romanității „originale” până când aceasta ar fi căpătat, cu timpul, peste toate vitregiile și încercările „vremurilor”, profilul nou al ceea ce și-a apropiat, printr-un doar „de suprafață” adaos de nuanțe, atributul de *românesc*; cu origini mai complexe decât „descendența pur romană”, poporul român a ajuns „în starea sa nouă” ca aspect, fie și cumva amânativ decalat temporal, al unui amplu proces istoric, demarat de când, dintr-un impuls primordial occidental, „spiritul Europei reîncepu o dezvoltare <...> independentă de înrăurirea <directă, en tant que telle, a> Antichității” și preluantă dinspre aceasta „numai de o coajă de amintiri, nu <de> miezul obiectelor de la care <el> purcese”, spre a se detașa de „eclesiasmul” medieval și de primatul autocratic, fie și „eroic”, al autorității „princiare”³⁷; buna cunoaștere ori valorificare a moștenirii Antichității presupunea, de aceea, ca „o lume de urme” să fie „reînviată, precum reînvie spiritul geologului lumile antedeluviene din urmele plantelor și a<le> scoicelor în tărâmurile sădite peste ele”³⁸; spre a fi „reînviată din urmele ei” Antichitatea, se impunea normativ ca „textele rămase de la ea” să fie „lămurite” întâi și „energic” de filologi cu abilitatea studiului limbilor „clasice”; așa cum, „în științe” se impunea să fie „întâi înțelese noțiunile elementare”, încât să se poată „pătrunde cu încetul în opurile antice”; „în drept”, de exemplu, să fie „înțelese noțiunile” cu „ajutorul” cărora să se poată „pătrunde adâncă raționare a juriștilor romani”, spre a se păși apoi „la aplicarea practică”, adecvată „timpurilor noi”, a principiilor juridice fundamentale; în privința „obiectelor de artă”, muncii „fizice”, menită „scoaterii lor la lumină” (arheologia, de-abia prinzând contur științific pe la 1870, nefiindu-i „familiară” tânărului ieșean, student la Berlin – n.ns., G.C.), să i se suprapună „lucrarea intelectuală” împlinitoare de „ceea ce lipsea mărturiei doar a obiectelor”, anume „fantezia și fapta creației”, după al cărei „frumos” aspiră „sufletul omenesc”, iar peste toate cele sus-menționate ori „înnunțate” critic-interpretativ, *istoria*, prin recurs calificat la „rămășițele lumii vechi”, să evedențieze „profitul tras de Europa de la Antichitate” ca pe unul „provenind mai cu seamă din activitatea intelectuală”³⁹.

După aceleași norme prin care Europa putea realiza mai ales „profit intelectual” din „atingerea” ei retrospectivă cu Antichitatea, se cuvenea să fie înțeleasă „moștenirea trecutului” pentru *starea României* de pe la 1870. Detașându-se *critic* de latinismul excesiv ori de mitizarea „originilor și trăsăturilor pur romanice ale românității”, Xenopol

³⁴ A. D. Xenopol, *Cultura națională*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1123–1125.

³⁵ Idem, *Istoriile civilizațiunei*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1225–1240.

³⁶ Idem, *Studii asupra stării noastre actuale*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 81.

³⁷ *Ibidem*, p. 81–87.

³⁸ *Ibidem*, p. 87.

³⁹ *Ibidem*, p. 87 și urm.

pleda pentru necesitatea cunoașterii bine calificabile a unui întreg trecut al națiunii sale, încât să fie înțeleasă *starea* Țării de la momentul când el, tânăr fiind, a supus-o unui studiu de natură a-i scruta și viitorul. Admițând că „tendința” firească a unui popor este de „a lăsa urme în istorie <...>, de a contribui întru ceva la binele omenirii”, sublinia că, spre „a împlini” o așa „datorie”, românii se aflau presați de „necesitatea” de a refuza „neajunsul” adoptării „producerilor de-a gata <...> ale altora”, fără a etala „creațiuni” proprii, întărite „prin adevăruri descoperite” ținând de trecutul lor. În acel „neajuns”, cei de „nouă generație” mai aveau „de adăstat” cât timp se învăța „dreptul după compenduri și comentarii minunate..., deschise <de-a gata!> tuturor, ... de oriunde”, medicina, matematica sau științele naturale ca „depuse prin opuri străine”, iar istoria doar „câtă era scrisă” îndeosebi „de alții”, uitându-se parcă a se căuta „să iasă din spiritul național ceva nou”, de natură a permite românimii „să ia parte activă la civilizația Europei”. De aceea „se și cerea”, programatic, să fie studiată istoria națională „în modul cel mai serios”, după „caracterul ei nou, de știință”, să fie „lămurit” dreptul românesc „din timpurile <lui> cele vechi” pentru „a se introduce un spirit științific” în jurisprudența țării, „să se adune cu silință literatura populară”, teme de „recunoaștere a sufletului poporului”, să se înțeleagă rădăcinile „stării sociale și economice a României <...>, geologia, geografia fizică, flora și fauna câmpiilor și codrilor ei”. Iar toate cele enumerate să facă „obiect de știință”, cu subînțelesul că acestea nu aparțin, toate, „numai rațiunii pure”, de vreme ce, măcar unele, „pornesc și de la cunoștința unor fapte mai mult sau mai puțin locale”⁴⁰. Prin bună cunoaștere, cu presupunere de „critică serioasă a oricărei idei” și a temeiurilor „oricărui fapt”, putea fi stinsă „sălășluirea” învățămintelor trecutului „în vorbe și declarațiuni deșarte” și deschisă perspectiva mare a adevărului despre „datoria fiecărei generațiuni” de a descoperi „rădăcinile” stării de la momentul ei a Țării și de a prospecta viitorul acesteia, fără a se uita „că omului, popoarelor, perioadelor istorice înșile nu le este dat a aduce la lumină decât câte o parte din nesfârșitul adevăr ce plutește necunoscut asupra omenirii și că întreaga revelațiune a acestuia stă la capătul istoriei”⁴¹.

Un regal de profesionalism l-a dat Xenopol, în 1883, cu *Lecțiunea de deschidere a cursului de Istoria Românilor de la Universitatea de Iași*⁴². Din startul ei, *Lecțiunea* a fost pe un ton frapant provocativ, de natură a incita atenția ori gândurile auditorului studios asupra *adevărului* că, înainte de a fi în raza cugetării moderne, „atât obiectul cât și scopul istoriei au fost rău înțelese”. În acea rază, dată de spiritul critic, eminentamente rațional, nu se prea mai putea admite „că istoria avea <doar> a deduce din faptele trecute învățături de purtare” pentru cei și cele ținând de un mereu nou prezent ori de viitor, încât să pară ea a fi „un repertoriu bogat de experiențe adunat de veacuri”, spre a se tot rostui printr-o pedagogie suscitată de însuși necunoscutul de început al înnoirii de sine a vieții omenești. Amendarea felului „greșit” de a fi tradițional înțeleasă istoria venea, în optica tânărului profesor, „din temeiul foarte simplu <...> că faptele istorice nu se reproduc niciodată, că ceva ce dă unui fapt caracterul său *istoric* (subl. în text – n.ns., G.C.), în deosebire de faptele vieții de toate zilele, este tocmai elementul osebitor”, după „împrejurări noi, ce nu au mai fost și nu vor mai fi niciodată”; „fiecare faptă nouă, deosebindu-se deci de cea veche, este învederat că nimic nu poate fi mai fals decât a se

⁴⁰ *Ibidem*, p. 94–96.

⁴¹ *Ibidem*, p. 101.

⁴² Textul *Lecțiunii...*, în *CvL*, XVII, 1 aprilie 1883 – 1 martie 1884, p. 300–306; v. și *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gândire istoriografică românească (1843–1943)*, antologie, comentarii și note de Ion Agrigoroaiei, Vasile Cristian și Ion Toderașcu, Iași, 1993, p. 47–53; A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. 323–337 și 1569–1572.

lua trecutul <ca atare> drept linie de purtare în timpul nou”⁴³. Printr-o „nuanță fină” a însuși scopului ei, istoria „studiază îndreptările ce le iau faptele din trecut și caută să-și dea seama despre drumul ce-l vor apuca în viitor”, fără a fi însă „vorba de a aplica la fapte noi teorii scoase din cele vechi, ci de a deduce din *o serie de fapte* (subl. ns., G.C.), esența direcțiunii lor și de a ajuta, favorizând sau reținând <după caz> acea direcțiune, desfășurarea faptelor viitoare, în sensul propășirii omenirii”. Se cuvenea, altfel spus, nu supunerea istoriei unui mereu prezenteist „utilitarism”, etic ori pedagogic, ci devoalarea sensului devenirii faptelor istorice. Prin numai așa ceva, se putea admite „că istoria este *magistra* viitorului, ea aprinzând făclia sa la trecut pentru a lumina timpurile ce au să fie”⁴⁴. Iar „potrivit cu înțelegerea mai dreaptă” a scopului istoriei, „s-a schimbat și modul ei de a trata”. Spre deosebire de „vremurile vechi”, când „istoria era mai mult o artă și producțiunile sale erau clasate <...> între operele literare”, ea tindea, pe timpurile moderne, „a deveni *o știință* (subl. în text – n.ns., G.C.) și lucrările cărora dânsa dă naștere sunt așezate între procedurile științifice, alături de cele ale economiei politice și filosofiei, adică ale științelor morale sau neperfecte”⁴⁵. După ce mult timp, din resortu-i literar de frumoasă și simplă, de cam nonșalantă *povestire*, a servit, până la a da motiv unor „sceptici” precum Schopenhauer să-i nege capacitatea „de a descoperi adevărul”, doar „comparației trecutului cu prezentul” și deducerii, de partea acestuia, de „principii analoge de purtare omenească”, ca printr-o „lucrare de artă îndreptată *imaginativ* și sub *impresia* reinvierii mintale a faptelor trecutului” – „lucrare”, la rigoare, „asupra acelei părți a sufletului nostru în care icoanele și nu noțiunile se încheagă în toturi complexe” –, *istoria* se vedea mai nou chemată să atingă, să probeze „stadiul ei științific”⁴⁶. Pentru așa ceva, *calea* ei nu era de *reproducere* a „chipului și umbrelor trecutului”, ci de *înțelegere* a acestuia, prin „descoperirea” în fapte a *ideilor* care „au condus” ori au dat sens „vieții omenirii”. În consecință, „ținta supremă a *istoricului*” era aceea „de a descoperi adevărul în cele trecute” și nu „de a stabili – de pe poziții prezenteiste – un adevăr despre viitor”⁴⁷.

Era clar de înțeles tânărului profesor universitar „chemat” să deschidă orizontul de cunoaștere studenților săi că „descoperirea adevărului în istorie, lucru cu totul anevoios”, se putea face după norme ale *metodei* specifice domeniului, încât să se evidențieze *caracterul științific* al întregului demers de „stabilire” a faptelor trecutului și de interpretare a acestora „la nivel de idei”, altfel spus, de semnificații. Numai că – trăgea „un semnal” același tânăr profesor –, prin însăși natura sa, demersul *științific*, cu *metodă* de investigare și valorificare a surselor documentare, îl conduce prioritar, adeseori în mod exclusiv, pe *istoric*, spre mai ales reconstituiri riguroase, „înselor egale”, de „fapte mici” din trecutul studiat. Or, în doar privința unor atare fapte, *istoricului* îi revine să se convingă „că numai cu anevoiță se pot descoperi cauzele lor”, pe când asupra „faptelor mari”, precum Revoluția Franceză sau „înfrâurirea civilizațiunii <secolului al XIX-lea> de mișcarea științifică”, cauzele oricât „de multiple”, sunt mai lesne „de descoperit”. Era, de aceea, „de observat”, în *lecția* xenopoliană, că, sub rigori stricte de metodă, de însușire excesivă a caracterului științific pentru mai fiecare „descoperire în trecut”, după norme ale „științelor servindu-se de experiment”, studiile istorice se concentrau, inexorabil, „asupra faptelor mici, asupra unor împrejurări singuratic”, faptele „mari” părând

⁴³ A. D. Xenopol, *Lecțiunea...*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 323–325.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 326.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 329.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 329 și urm.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 331.

susceptibile de a ține „de abstracțiunea de reflecții metafizice”, definit „speculative”. Evidența că „o abstracțiune”, pentru a avea valoare științifică, „trebuie culeasă de pe fapte pozitive”, reconstituibile *metodic*, nutrea cursul nou și „de bază” al *istoriei*, învederat de „cercetarea mai amănunțită a faptelor singuratică”, încât „miile de scrieri istorice”, tratând „împrejurări cel puțin aparent neînsemnate ale vieții <trecute a> popoarelor”, să facă posibile „sintezele cele mari și admirabile ce ies din pana istoricilor de geniu”⁴⁸.

Cuvintele în urmă menționate sau, poate mai precis, convingerea din care ele au izvorât străbătând un întreg proces de elaborare a unei opere de istoric de înaltă vocație, au atras asupra lui Xenopol suspiciunea, chiar acuza proferată de congeneri de „școală critică”, mereu invocatori ai strictelor norme ale metodei, că s-ar fi cam dezis de acestea spre a străluci pe coordonate ale metafizicii, cu predispunere la un discurs adeseori speculativ. Neurmarea ca model a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* de exponenți ai „generației hipercritice”, oglindită prin mai ales interbelica „Revistă istorică română”, de chiar cei cu preocupări vizând „reconstrucția științifică a sintezei naționale”, ar fi purtat, fie și tacit, amprenta acelui fel de suspiciune ori de acuză⁴⁹. Întrevăzând „suspi-ciuni răuvoitoare asupra-i” și vădind scrupulozitate afină *spiritului critic*, universitarul Xenopol avea să *precuvânteze* la ediția dintâi a mării sale sinteze că „putea părea îndrăzneată întreprinderea de a scrie <atunci, la 1888–1893> o istorie a poporului român”, dată fiind „starea științei istorice, a izvoarelor pentru cunoștința trecutului său”, care „curgeau numai în picături”, îngăduind, pe nu puține „părți de scriere <...>, niște ghicitori ce așteaptă dezlegare”⁵⁰. S-a simțit „nevoit” să se explice, și în *Precuvântarea* la ediția a II-a a aceleiași mari sinteze asupra manierei sale de a considera *metoda*, asigurarea suportului documentar pentru reconstituiri „de fapte”. Fără a reitera mențiunea de sinceritate din *Precuvântarea* la prima ediție a sintezei, cum că „istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat până atunci” și că, personal, „s-a ferit de erudiția goală”⁵¹, recunoștea, pentru ediția a II-a, necesitatea de a considera stadiul „ridicat”, între timp, al studiilor istorice și „avântul foarte îmbucurător luat de publicarea documentelor”⁵². Mărturisirea, totodată, că „a băgat de seamă cum toată <...> marea bogăție <de scrieri și de publicații documentare> nu schimba decât foarte puțin liniile fundamentale” ale „înjghebării” sale de sinteză și „slujea numai cât a <i> se întemeia expunerea”.

Mai recunoștea, seniorial, Xenopol, că „pătrunsese adevărul și prin intuiție istorică, care suplinea adeseori dovezile”, aducându-le „criticilor săi” aminte de „cuvintele înțeleptului istoric francez”, Gabriel Monod, privind „soarta” acelora ce întreprind „schita” unei perioade „de a da mare prilej de critică celor venind să tot adâncească amănunțimile”⁵³. Convins despre reușita mai ales de ansamblu a sintezei sale de *Istoria Românilor*, „s-a depărtat” de „falsa modestie de a se preface ponegrindu-și propria lucrare”, ca doar „îndrăznează” și supusă „neapărat” limitelor „de realizare”, încât, „drept preț”, implacabil gratuit, „să atragă laudele altora”⁵⁴. După cum, convins s-a arătat și în privința reușitei studiilor sale consacrate unor *teme* ținând de chiar contemporaneitatea sa omenească, anevoios submisibilă „chipului obiectiv de judecată”, tangibil, acesta, de

⁴⁸ *Ibidem*, p. 331–333.

⁴⁹ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX*, București, 1985, p. 216–221; v. și idem, *Sinteza xenopoliană*, studiu introductiv la A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. I, București, 1985, p. 10–31.

⁵⁰ A. D. Xenopol, *op. cit.*, ed. cit., vol. I, p. 37 (*Precuvântare*).

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, p. 39 (*Precuvântare* la ediția a II-a a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*).

⁵³ *Ibidem*, p. 42.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 37.

„primejdia subiectivității” auctoriale, studii căpătând forma și conținutul cărților *Domnia lui Cuza-Vodă* și *Istoria partidelor politice*, asimilate, ambele, completiv, ediției a III-a, proiectată ca ediția a II-a, dar nefinalizată editorial de el, a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*⁵⁵. S-a simțit îndreptățit să consemneze memorialistic, cu nedisimulată amărăciune, că lucrarea sa „de sinteză”, în volume reprezentând „toturi sistematice <...> întemeiate pe un bogat material de fapte <...>, după izvoarele <ce i-au putut fi> cunoscute”, a fost „întâmpinată de răuvoitori” printr-o acidă observație asupra „informației neîndestulătoare” din cuprinsul ei⁵⁶. Și-a îndepărtat îndurarea unei atare observații cu „adevărul bine știut” de el că, „deși numărul izvoarelor a crescut”, după prima ediție a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, „ideile fundamentale, canavaua pe care și-a țesut expunerea, rămăneau neschimbate” în cuprinsul celei de-a doua ediții a marii sinteze⁵⁷. Și-a întemeiat ceea ce „bine știa” pe respectul exigențelor spiritului critic, ale metodei de studiu istoric, neîntreprins însă acesta cu strictete „la firul documentar”, încât să riște a-și etufa relevarea „ideilor fundamentale”, de natură, singurele, să lumineze diegeza devenirii românimii și să-i suscite, tocmai de aceea, talentul „scriitoricesc”.

Nu întâmplător, autorul celei dintâi „mari sinteze naționale” a rezervat „chestiunii de metodă” ultimul capitol din *Teoria istoriei*, și acela doar aparent concluziv și cam escamotabil de rostuire prin sine. Din chiar începutul capitolului, a ținut să invoce subtil *ideea* că, pe când „în științele de repetiție faptele există și metoda servește doar la a învăța mijlocul de a le stabili bine, precum și de a descoperi – dacă lucrul este posibil – cauzele ce le produc, în științele istorice faptele trebuie reconstituite prin dovezi, deci prin metoda la care trebuie să se recurgă pentru a ajunge la ele”; de asemenea că, „pe când în științele faptelor de repetiție, materiale sau intelectuale, acestea sunt reale, existente, iar efortul spiritului se limitează la a descoperi formele generale ale manifestării lor, adică legile <...>, în istorie, faptele înseși trebuie <...> create din nou printr-o activitate intelectuală, înainte de a trece la inserarea <i.e. înlănțuirea – n.ns., G.C.> lor în liniamentele succesiunii, seriile istorice”⁵⁸; iar după expozeul succint al unei atare *idei* să se bine așeze o alta, anume că „în istorie, ce nu leagă între ele decât fapte individuale, înlănțuirea lor având loc tot într-un mod individual, adică o singură dată de-a lungul vremurilor”, *inducția* și *deducția* nu-și vor afla niciodată aplicarea” deplin vădită de ambele „asupra adevărului universal”; „din procedeu general al *inducției*”, istoria chemată *metodic* „să descopere necunoscutul individual”, distinge pe „un altul, de operație logică particulară” și cu „numele de *inferență*”, procedeu, acesta, constând „în a conchide despre existența unui fapt la un alt fapt” presupunător *necesarmente* de cel dintâi („*Inferența este deci o operație a inteligenței unde, fiind date unul sau mai multe fapte cunoscute prin atestare directă, se conchide existența altor fapte sau cauze individuale, care nu ne sunt cunoscute prin atestare directă*”)⁵⁹. În miza înalt cognitivă a *Teoriei*, subzista, așadar, detașarea autorului ei de metodologia strict pozitivistă a „criticilor săi răuvoitori”. Acea detașare i-a incubat și „îndrăzneța” aplecare studioasă asupra „timpurilor noi și mai noi”, justificată și prin invocarea *adevărului* rostit de profesorul său Ranke, după care „*istoria modernă* n-ar putea fi stabilită <doar> pe baza

⁵⁵ Idem, *Istoria partidelor politice*, vol. I, partea I, *De la origini la 1848*, București, 1911, p. I (*Prefață*, cu anticiparea de „viitoare ediție” a *Istoriei Românilor*).

⁵⁶ Idem, *Istoria ideilor mele*, cf. loc. cit., p. 39.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Idem, *Teoria istoriei*, ed. cit., p. 349.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 358.

scrierilor istoricilor contemporani ei, cu excepția <relatării> faptelor ce le-au avut <aceștia> sub ochi”, ci „în puterea <...> extragerii celor relatate și de la <alți> martori <...>, din documentele mai veridice și mai imediate”⁶⁰. Însușindu-și miezul orientativ al unor atare cuvinte, Xenopol s-a detașat nu de rigorile de fond ale studiului *metodic*, ci de „superstiția” ori religiozitatea recursului exclusiv documentar, la mai ales fonduri arhivalice, pentru reconstituirea faptelor istorice inerent „mici”. S-a situat însă departe de desconsiderarea *de plano* a *metodei istoriei*, cum se constată frecvent la istorici de dată recentă („Nu, istoria nu are metodă: cereți să ni se arate această metodă <...>. Istoria, despre care se vorbește mult de două secole încoace, nu mai există!”⁶¹ sau „Metoda istoriei și-a pierdut monopolul”)⁶².

Poziționarea rațională în „chestiunea metodei” s-a asimilat, la Xenopol, *concepției* acestuia asupra istoriei. Dacă în privința *metodei* universitarul ieșean și-a înfrânat, cum însuși a dat de înțeles, împărțășirea cu devoțiune a normelor „pozitivismului cerbicos”, exclusivist, asupra *concepției* i-a surclasat pe mai toți istoricii contemporani lui, și nu doar din mediul cultural românesc. Este fără îndoială, de recunoscut și după mai bine de un secol de la realizarea respectivei concepții ca „tot sistemic”, sub formă de carte, intitulată, întâi, *Les principes fondamentaux de l'histoire* (Paris, 1899) și, apoi, *La théorie de l'histoire* (Paris, 1908), nota originală, cu sclipiri de geniu, a fondului de idei și a expunerii acestora. Până să se regăsească în acel fond, nu puține idei subsumabile *concepției* au răzbătut din texte xenopoliene, străbătând îndeosebi sinteza de *Istoria Românilor*, a cărei elaborare a fost concretizată treptat, prin ediții, două pe timpul vieții autorului (1888–1893, 6 volume, și, respectiv, 1913–1914, cu doar primele cinci volume antume) și o a treia postumă (1925–1930, 14 volume), îngrijită de I. Vlădescu. Tratarea „sistemică” a *principiilor fundamentale* și a *teoriei istoriei*, implicit a *concepției despre istorie*, prin luminoasele cărți de la 1899 și 1908, sus-menționate, nu a rezultat pur și simplu dintr-o „gândire” venită profesorului Xenopol, în 6 septembrie 1894, când „își făcea obișnuita preumblare de sară pe frumoasa alee a Copoului”, și formulată spontan ca dublă întrebare: „cum se poate ca în istorie studiul procedării minții la cercetările ei să fie deosebit de aceste cercetări înseși și cum se poate să fie două discipline, care să se îndeletnicească cu aceste întrebări?”⁶³ Era de fapt „o gândire” care „i-a întovărășit” celui încercat de ea, după propria-i mărturisire, „adeseori cercetările istorice”⁶⁴.

De altfel, de primele cinci volume, cu ani de apariție 1913–1914, ale proiectatei ediții ca a doua a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, autorul s-a preocupat în mod expres, iar „îngrijitorul de ansamblu” al celei devenite a treia, I. Vlădescu, a căutat pe cât posibil să respecte inclusiv oglindirea de textul mării sinteze a *principiilor, noțiunilor* sau *ideilor* ținând de *Teoria istoriei*⁶⁵. O intensă „oglundire” a lor au și vădit-o, la cea de-a treia ediție a sintezei, volumele privind timpurile moderne și contemporane, cum le-a considerat Xenopol, cu întindere și asupra domniei lui Alexandru Ioan Cuza. O lectură profesional calificată a respectivelor volume presupune, firește, note preliminare, fie și foarte succinte aici, asupra *concepției* xenopoliene *despre istorie*, atât ca generală, de gen maxim, cât și ca aplicată, de gen proxim, unui anumit obiect de studiu.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 355.

⁶¹ Paul Veyne, *Cum se scrie istoria*, București, 1999, p. 5 și urm.

⁶² Charles-Olivier Carbonell, *Istoriografia*, București, 2006, p. 131.

⁶³ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. loc. cit., p. 58 și urm.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 58.

⁶⁵ Al. Zub, *Prefață* la A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. I, p. 7 și urm.

În mediile intelectuale europene din ultima parte a secolului al XIX-lea și cea dintâi a celui următor, se invoca destul de frecvent motivul cosmogonic pentru cunoașterea genezei și sensului lumii omenești, ca „un tot” ori pe diversele ei „părți”. Un atare motiv a pulsat și în conceperea de Xenopol a istoriei ca decurgând cosmogonic, de vreme ce „rațiunea umană” n-ar fi altceva decât „reflectarea rațiunii universale a lucrurilor”⁶⁶. Era un motiv urmat în cunoașterea științifică, mai ales asupra naturii, în creația poetică, precum, dintre poeții români, de Eminescu și Blaga, în filosofie, de cei doi menționați, dar și de „viitorii” Mircea Eliade, Emil Cioran și Constantin Noica, în artă, de Brâncuși, și chiar în explorarea unor fenomene ale vieții sociale, exemplul dat de D. Gusti prin considerarea și a componentei „cosmice”, pe lângă cea genetică, „de rasă”, și cea etno-spirituală, pentru definirea națiunii moderne fiind elocvent, motiv, același, cu rădăcini adânci, „la noi și aiurea”, în folclor. Dintre istoricii români, doar V. Pârvan, după Xenopol, și-a mai raportat profund spiritual domeniul de cunoaștere la motivul cosmogonic a cărui stingere avea să fie provocată de pozitivismul excesiv al cercetărilor de specialitate și mai ales de ideologii denaturante infuzate acestora de-a lungul aproape întregului decurs al secolului al XX-lea. A și rămas, de aceea, prin Xenopol, un caz de istoric aparte, care *a imaginat*, mai curând, desigur, decât *a ideificat* ori *a explicat*, istoria ea decurgând, după „natura lucrurilor”, din Univers. Se regăsea, în ceea ce marele istoric *a imaginat*, un reviriment al viziunii iluministe asupra lumii pământești ca entitate determinabilă ori relevabilă *rațional* și subiacentă raționalității Universului, reviriment presupunător nu atât de obnubilarea „aneantizantă” a „misticiei romantice”, cât de rezervarea acesteia sublimului de simțire omenească după care mai toate cele lumești „lucrătoare” întru emanciparea individului și a națiunii purtau însemnul „decretelor Providenței”.

De reținut că, pentru *scrierea* sintezei naționale și „luminarea” *concepției despre istorie*, lui Xenopol „i-a țâșnit”, ca „din străfundul inconștientului”, cum însuși a notat⁶⁷, o anumită „simțire” a specificului lumesc, deopotrivă spiritual și cognitiv, al „categoriilor” de timp și spațiu, relevabil, sub „putere de judecată” și prin comparație cu operativitatea lor, eminent logică ori rațională, la scara Universului: „*timpul* este indispensabil producerii de fenomene, dat fiind că, pentru a exista, un fenomen trebuie să ocupe o parte, cât de mică, din durată”, iar „*spațiul* nu oferă decât cadrul în care faptele Universului se pot produce”; „*timpul* poate juca, în raport cu aceste fapte, un rol dublu”, el servind drept „cadru secund pentru apariția faptelor”, dar și putând da, „în curgerea lui, anumitor forțe, posibilitatea să-și exercite acțiunea transformatoare”⁶⁸; după cum ar putea fi „gândite” ori „simțite”, *faptele istorice* se produc *în timp*, fiecare *fapt* avându-și *timpul său* și presupunând, cuantic, un mereu *alt fapt*; prin considerarea înlănțuirii cauzale a *faptelor istorice*, fie „luate” în totalitatea lor, fie se pot „înțelege” *timi în timp*, nu și *în durată*, de unică și totodată „fizic” fragmentabilă dimensionalitate, ternă și neexistențială, chiar anistorică, *adevăr*, acesta, părând „să scape”, de ceva vreme, chiar unor exponenți *de top ai noii istorii*⁶⁹, invocați, după un *dictum* braudelian, „*la longue durée*”, ai binecuvenitei orientări a cunoașterii trecutului spre „fenomene de substrat lumesc” și ținând de „sensibilități” ori „mentalități” nemarcate „cotidian” de „eveni-

⁶⁶ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, p. 7.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 4.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 8.

⁶⁹ Jacques le Goff, *L'histoire nouvelle*, în *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques le Goff et Roger Chartier, Jacques Revel, Paris, 1978, p. 21–241.

mențialul de suprafață”, de cel politic îndeosebi⁷⁰. În *adevărul* „simțit” și „gândit” de Xenopol, la vremea sa, miza politică societală, de putere, a fost mereu și intens nutritoare de ceea ce omenește sau fenomenologic, spiritual vorbind, a *ființat*, relevându-se *nuanțat* temporal. Conform aceluiași *adevăr*, „în spațiu <...>, necesar pentru producerea a tot felul de fapte, *chiar* <și a celor> *intelectuale* (subl. ns., G.C.), care nu au propriu-zis întindere <...>, *toate* faptele, de orice natură neputând fi *concepute* de spirit <altcumva> decât în mișcare într-un spațiu ideal și orice idee, fie și cea mai abstractă, se mișcă în spirit”; „faptele care s-au produs sau se produc în cele două cadre, al spațiului și al timpului, fără să se lase influențate de forțele modificatoare, constituie *faptele de repetiție*”; „dimpotrivă, cele care sunt sau pot fi înfăptuite și transformate de forțele care acționează în timp constituie *faptele de succesiune* <...>”; „*faptele de repetiție își îndreaptă spre noi fața lor asemănătoare*, <pe când> *faptele de succesiune fața lor diferită*” (subl. în text)⁷¹.

Înțelegerea nuanțată a „producerii faptelor de succesiune”, prin comparație cu cea a „faptelor de repetiție”, l-a condus pe Xenopol spre a căuta să evedențieze, după repere considerate de el însuși ca fiind ale gândirii și creației moderne, *specificul cunoașterii în istorie*, statutul acesteia de știință. Din chiar startul cunoașterii, cum notează el, se cuvine să fie investigate, cu *metodă* adecvată domeniului, sursele documentare și să fie reconstituite pe baza acestora *faptele*, a căror interpretare să presupună, „necesarmente”, *spirit critic*. La nivelul primar al cunoașterii istorice, se conformează, așadar, rigorilor „școlii pozitivistice” sau „critice”, mai zisă, de el, și „de istorie pragmatică”. Detașarea sa de „pozitivității cerbicoși” survine însă de la „chestiunea interpretării faptelor”, în spirit critic, desigur, dar și printr-o „luminoasă simțire, ca din instinct”, a *timpului istoric*, așa cum, am adăuga, *istoricului literar* „i se cere”, de pe chiar culmile domeniului său de cunoaștere, să aibă ori să vădească „simțul literaturii”, înainte de a evalua o operă sau un autor, „simț”, pe care, fie el al timpului istoriei, fie al universului creației literare, „întreprinzătorul” de demersuri critice și-l poate „profesionaliza” prin intensă lectură, de la cea de largul orizont al culturii generale la cea de specialitate. Adecvată *concepției* xenopoliene, „expunerea” convingătoare, sublimă, a „înțelesurilor” istoriei presupune ca *faptele* să fie *interpretate* nu doar în sinea lor, „brută”, după măsura strictă dată de atestarea lor documentară, ci, mai ales, prin surprinderea „înălțurii” lor cauzale, „sericale”, revelatoare de *idei* asimilabile, chiar și la nivelul „generalizărilor abstracte”, *specificului* cunoașterii trecutului omenesc⁷². Elucidarea *Teoriei istoriei* și „șesătura” tematică a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* apar ca orientate prin *idei* afine *fenomenelor* și cu doar „brută” ori „primară” referențialitate în factualitatea reconstituibilă documentar. Mai toate acele *idei* și *fenomene* apar, la nivelul înalt al cunoașterii istoriei, ca decantante de înțelesuri genuine ale *faptelor* trecutului. Întregul discurs xenopolian relevă, de altfel, dacă nu în litera sa, atunci în spiritul său, prevalența cognitivă avută de „a înțelege” față de „a ști” istorie, ceea ce, adeseori dilematic, s-a tot cerut a se lămuri între istorici, cu chiar ceva „aer de sentință” din partea lui Lucien Febvre („*Car l'historien n'a qu'un but. Savoir. Ce n'est qu'un début. Juger, non. Prévoir, moins encore. Comprendre et faire comprendre, oui*”)⁷³.

⁷⁰ Jacques Revel, *L'événement*, în *La nouvelle histoire*, p. 166 și urm.; v. și Pierre Nora, *Le retour de l'événement*, în *Faire de l'histoire*, sous la direction de Jacques le Goff et Pierre Nora, Paris, 1974, p. 210-228.

⁷¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 7 și urm., 10.

⁷² Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 62.

⁷³ Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, p. 87; v. și Jacques le Goff, *L'histoire nouvelle*, în loc. cit., *passim*.

Considerarea elastică și nu rigidă a specificului cunoașterii în istorie răzbate, la Xenopol, și din felu-i de a fi „înscris” domeniul – doar „inspirat” de Clio – „între științe”. Spre deosebire de *științele teoretice*, fie *ale materiei* (fizica, chimia, astronomia, biologia, fiziologia etc.), fie *ale spiritului* (matematica, psihologia, economia politică, dreptul, sociologia statică etc.), aplicabile *fenomenelor de repetiție, științele istorice*, fie – și acestea – *ale materiei* (geologia, paleontologia, teoria descendenței etc.), fie *ale spiritului* (istoria, „cu toate ramificațiile ei”), privesc *fenomene de succesiune*⁷⁴, arta, filosofia ori religia ținând „de pură revelație spirituală”, necanonizabilă științific. În acea „înscris” a științelor „se vede”, desigur, o anumită privilegieri a istoriei, mai pronunțată în „clasa” științelor scrutante, fiecare după specificul ei, de *fenomene de succesiune*, „clasă” de științe situate toate sub atributul de „istorice”. Explicația respectivei privilegieri ar ține, cum dă „de înțeles” autorul *Teoriei istoriei*, de implicarea factorului uman în oricare știință, cu fructificări ori rezultate decurgând exclusiv din așa ceva, de unde și reperatele istorice presupuse de cunoașterea de ansamblu ori „pe părți” a Universului⁷⁵; *umană*, prin excelență și operând asupra a însăși devenirii *umanității*, istoria și-a apropiat statutul modern de domeniu al cunoașterii științifice a trecutului *omenesc*, „necesarmente” cu metodă, concepte și finalitate, întru relevarea „înlănțuirilor cauzale” ale *faptelor*, a „serialității” acestora, cuantificabilă *fenomenologic* și sublimabilă *ideatic*; relevabile științific după natura lor și prin raportare față de timp și spațiu, *faptele – fenomenele – ideile* se dispun istoriografic prin diversitatea lor, ordonabilă însă, aceasta, „serial”, ca desprinsă, după „legi de succesiune”, din însăși universalitatea cunoașterii⁷⁶; dintre „cele două forme de legități”, *de repetiție*, pentru *științele teoretice*, și, respectiv, *de succesiune*, în dreptul *științelor istorice*, se cuvine ca istoricul să o considere, la modul general, pe cea dintâi, spre mai buna pătrundere a „înțelesurilor” celei de-a doua ca ținând de însuși domeniul său de cunoaștere specializată, unde *cauza* oricărui *fenomen* nu poate să fie conectată strict cronologic momentului aceluia, fără considerarea și a timpului *multifemenologic* corespondent; specializarea *în istorie* întrunește criteriile *științei* numai dacă *istoricul* ia aminte de „serialitatea fenomenelor” relevabile astfel ca „element” definitoriu, „organizator” pentru domeniul sau de cunoaștere; „seriile istorice” se sustrag, logic sau natural, percepției lor numerice, ca înșiruire de lucruri analoage, repetabile prin ceea ce „tipic” ar avea toate în comun; ele și sunt devoalabile ca istorice pe baza studiului metodic al *faptelor de succesiune*, interpretabile fenomenologic ori ideatic⁷⁷.

În concepția generală xenopoliană, redată, inevitabil concis, aici, *istoria* cu caracter *științific* evidențiat de „serialitatea” ei presupune o *finalitate* degajată de ispite patriotarde ori excesiv-moralizatoare, ea sustrăgându-se oricărei cenzuri substituibile respectului față de *adevărul* despre trecutul omenesc⁷⁸. Ea nu etalează neapărat valențele *artei*, pliabile, e drept, ținutei discursului istoricului, prin note de acuratețe și de farmec servind forței de convingere, profesională, chiar publică⁷⁹. Și tot ea nu suportă asimilarea „legilor ei de succesiune” celor sociologice, sub niciun chip celor „pretinzându-se a fi” ca ale statisticii⁸⁰. În „legi de succesiune” se înscrie *evoluția societății*, marcată de *spiritul*

⁷⁴ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, p. 25.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 25–28.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 7–28.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 71–110.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 111–130.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 251–253.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 253–293.

uman și prin „dezvoltare de sus”, cu nuanțe și ale „inconștientului datorat hazardului”, dar și suportant de „reacția conștiinței” ipostaziată mai ales de „rolul oamenilor mari”, al *personalităților* „făcătoare de istorie”, fiecare de pe câte un piedestal al individualității de spectaculoasă inițiativă și de tranșantă decizie de ordin fie militar, fie legislativ ori instituțional, la care să răspundă „vălurind” masele⁸¹. Întregul „material al istoriei” se și înscrie în legi specifice domeniului, prin *fapte* a căror „producere” survine, la evidența lor superioară, din resorturi ale *spiritului uman*, cu distincție multiformă între *generalitate* și *contingență*⁸². La acea evidență operează *principii fundamentale*, sintetizabile *teoretic*. Iar partea de reflecție asupra a așa ceva, identificabilă și ca însăși *concepția generală despre istorie*, a căpătat forma spiritualizată, cu străluminări metafizice, și intensitate de conținut, a *Teoriei istoriei*. Aceeași parte, de necesară prevalență *ideatică*, se și prezintă xenopolian și ca *teorie a cunoașterii în istorie*. Printr-o atare parte a ei, *Teoria istoriei*, de Xenopol, se situează *filosofic* pe o poziție de mijloc, vădibilă și sub raport temporal, între idealismul abstract-rațional, la Hegel⁸³, și tentația cam doctrinară, la Raymond Aron⁸⁴. Recunoașterea valențelor filosofice ale *Teoriei* xenopoliene a *istoriei* s-a și făcut, între spirite avizate asupra „chestiunii metafizice”, și cu rezerve ori amendamente, nu doar prin sublinieri de merit⁸⁵, incontestabil, totuși, acesta, la rigoare, întru „luminarea ideatică” a domeniului *faptelor* trecutului omenesc.

De un interes cu totul special, aici, este, se înțelege, o fie și succintă prezentare a concepției xenopoliene asupra *studiului istoriei*. Dacă miza concepției generale a fost aceea a răspunsului la întrebarea *ce este istoria*, concepția specială apare ca menită, cum reiese și din capitolul, penultim, rezervat ei, al *Teoriei istoriei*⁸⁶, să elucideze *modul de a se cunoaște în istorie*. Este, aceasta, concepția cam „lipită chestiunii de metodă” și care se arată, în respectivul penultim capitol, ca aplicabilă mai ales studiului istoriei moderne, însă de o manieră ce să nu contravină deducerii ei din cea generală. Relevarea ei este și făcută la un diapazon ideatic atât de sus ori de sublim, încât cu greu s-au putut afla, la momentul *Teoriei* xenopoliene ori după aceea, istorici cel puțin „de la noi” care să-i consoneze interpretativ, fie și doar asupra temelor de predilecție pentru preocupările lor. La acel diapazon, „*istoria, care nu este altceva decât expunerea evoluției spiritului, ar trebui să se extindă asupra întregului domeniu al faptelor sale; ea are drept scop de a ne face să înțelegem dezvoltarea omului în întregul lui ca ființă spirituală, și, dacă adesea istoria se specializează, pentru a se ocupa numai de o parte din acest tot, o face pentru că, prin cunoașterea elementelor care compun parțial întregul, acesta poate fi*

⁸¹ *Ibidem*, p. 162–231.

⁸² *Ibidem*, p. 294–304.

⁸³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁴ Raymond Aron, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁵ Din volumul A. D. Xenopol, *Studii privitoare la viața și opera sa*, v., cu deosebire, Ernest Stere, *op. cit.*, p. 123–128; Octavian Buhociu (Dortmund), *Ideea-acțiune în filosofia istoriei a lui Alexandru Xenopol*, p. 165–179; Elena Gheran-Mewes, *Unitatea dintre teoria științei, clasificarea științelor și filosofia istoriei la A. D. Xenopol*, p. 217–223; Ion Petrovici, A. D. Xenopol, p. 257–263, cu observația (p. 258), dinspre filosofia kantiană, că istoricul Xenopol „începe” *Teoria istoriei* „prin a confunda două lucruri deosebite: geneza *ideilor* de spațiu și timp cu *geneza* spațiului și timpului înseși” (observație căreia i-am contrapune o alta, desprinsă din textul de ansamblu al respectivei *Teorii*, că, la Xenopol, noțiunea de *idee* este, de regulă, sinonimă celei de *înțeles* mai curând „simțit” pe seama *faptelor* – fiecare *fapt* sau „serie de fapte” avându-și proprie temporalitate și proprie dimensiune spațială –, decât axiomatic relevat, de istoric – n.ns., G.C.); v., pentru comentarii de primă referință, Al. Zub, *Studiu introductiv* la A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. XXX–XXXII, asupra „primirii” de filosofi a *Teoriei* xenopoliene.

⁸⁶ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, ed. cit., p. 322–348.

mai bine cunoscut” (subl. ns., G.C.)⁸⁷. În rezonanța dării unui atare diapazon, se cam aude, ca de fundal, „o tulburătoare” întrebare, anume că „dacă este lăsată deoparte istoria diferitelor forme ale dezvoltării umane, dacă se ia în considerare doar totalitatea, <atunci> cum trebuie procedat pentru a-i face expunerea?”⁸⁸ Soluția la o atare întrebare ar fi aceea „de a se da cercetărilor *un punct de sprijin*”, acela „de a se grupa expunerea evoluției diferitelor forme ale vieții în jurul unui trunchi care îi suportă crengile”, altfel spus, de a se urma „*elementul principal al istoriei*”⁸⁹. Pentru înțelegerea „elementului” se cuvine, cum apreciază Xenopol, după repere străvezii dinspre *Politica* lui Aristotel și revoluția cunoscută de teoria și practica *dreptului* la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, să se ia aminte că „evoluția umanității nu este determinată decât prin tendința de a se realiza într-un mod tot mai complet ridicarea omului deasupra animalității”; că, de asemenea, „relațiile dintre clase, dintre popoare, precum și organizarea autorității publice, sunt cele care au determinat întotdeauna, în primul rând, nu numai gradul de participare al oamenilor la binefacerile oferite de ridicarea lor deasupra animalității, dar chiar și treapta pe care oamenii au atins-o în această ridicare”; că, prin urmare, „dezvoltarea socială și politică – *constituind viața statului* – reprezintă *elementul principal al istoriei*”⁹⁰.

Înțelesul xenopolian dat „punctului de sprijin” al cercetărilor de specialitate sau „trunchiului în jurul căruia se grupează <...> diferite forme ale vieții umane”, ca „element principal al istoriei”, este, la rigoare, pretabil studiului Cetății antice, fie, aceasta, de tipul suficienței de sine ilustrat de greci, fie de cel al universalității exponențiat imperial de Alexandru Macedon și mai ales de Roma. Se învederează însă același înțeles și ca pretabil, cu spor de intensitate ideatică și de adaos de argumente, studiului modernității centrată de ființa statului bazat pe lege publică. Pe timpul Antichității clasice, Aristotel vedea statul, *recte* viața Cetății, ca „un fel de asociație <...> întocmită în scopul unui bine”, comun tuturor acelora îndrituiți „a se asocia”⁹¹; constituția o sinonimiza cu forma de guvernământ – monarhia, republica –, iar clasele sociale i se distingeau nu în funcție de „ocupații categoriale”, dispuse „cvartalnic, dinspre periferie spre centru”, cum și le închipuise Hippodamus din Milet, „fiul lui Eurifon”⁹², ci prin locul avut de ele la nivelul naturalmente central al vieții statale constituite de oameni liberi, fără sclavii și „străinii” neincluzabili acesteia⁹³. Asemenea „adevăruri aristotelice” nu aveau să fie urmate în Evul Mediu Creștin, când *autoritatea* a devenit de natură exclusiv *princiară*, sub egida mirificei Alianțe dintre Tron și Altar, voința *principelui*, sustrasă exercițiului public de *putere*, impunându-se ca unică sursă a legii și a aplicării acesteia pentru *țara* reprezentând nimic altceva decât „bun patrimonial al casei domnitoare”. Istoria modernă *a statului*, cu tot ce implică ființarea acestuia, urma să înregistreze, înainte de orice, lămurirea *legii* de la temelia lui, altfel spus, a unei „chestiuni esențiale de drept”.

Se va fi bine lămurit Xenopol, prin lecturi, audieri de cursuri universitare și teză de doctorat, la Berlin, că „dreptul natural” pe care anticii situau *viața Cetății* iar medievalii îl asimilau hărăzirii divine a *principelui* avea să suporte în timpurile moderne

⁸⁷ *Ibidem*, p. 322.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 322 și urm.

⁹¹ Aristotel, *Politica* – ediție „actualizând” pe cea reprezentată, în 1924, de traducerea textului aristotelian, făcută de El. Bezdechi –, Oradea, 1996, p. 3.

⁹² *Ibidem*, p. 50.

⁹³ *Ibidem*, p. 13 și urm.

profunde mutații semantice, încât să și capete un conținut mult schimbat. Un timp, până spre finele secolului al XVIII-lea, ca „drept natural”, numit și „al ginților”, cu valențe codificabile de contractualitate relevate de Alberico Gentili, Hugo Grotius, Samuel Puffendorf, Em. Vattel etc.⁹⁴, a motivat, pe de o parte, pentru viața internă a statului, sporul de autoritate monarhică asumantă *absolutist* de lege formal zisă și *publică*, iar, pe de altă parte, la nivelul relațiilor *între state*, disputa hegemonică, „firesc îndrituită” și tot mai aprins războinică. S-a și făcut simțită, de aceea, în acele împrejurări, încercate, nu întâmplător, și de „idealul păcii universale”, necesitatea reconsiderării legii de la temelia ființării individuale ori interrelațional sistemice a statelor. John Locke, spre exemplu, *a tratat guvernământul civil, de putere reprezentativă*, determinabilă *public* „de jos” și asumabilă tot *public* și *responsabil* „de sus”, iar Montesquieu a realizat *principial, în spiritul legilor*, separația „celor trei puteri ale statului”, respectiv, legislativă, executivă și judiciară, însă de o așa manieră încât așa ceva să nu contravină *unicității de putere suverană a statului*, pentru mai ales raporturile acestuia cu altele. Sintetizând gândirea politico-juridică a Luminilor și făcând pasul genial întru revoluționarea ei, Kant, încercat și el de „nobilul ideal al păcii universale” (*Die ewige Frieden*, 1793), a relevat distincția între „dreptul natural” sau „înnăscut” (*inné*) și „dreptul pozitiv” ori „contractual dobândit” (*acquis*)⁹⁵. La momentul unei atare distincții sublimite metafizic, se înrădăcinase deja, spre a căpăta tot mai multă amploare pe parcursul secolului al XIX-lea, disputa „de specialitate” cu privire la primatul resortului spiritual, suscitant de filosofia dreptului, ori al celui rațional, presupunător de teoria și practica dreptului, dispută ale cărei rezultate aveau să se repercuteze asupra înțelegerii *legii*, fie de la temelia statului, fie din funcționalitatea acestuia instituțională. „Școala” franceză, de exemplu, și, cu unele nuanțe specifice „respectului cutumei”, cea engleză considerau *legea*, în general, pe cea a statului, în special, ca fiind un construct mai ales rațional. În schimb, „școala” germană vedea „lucrarea” primordială a spiritului propriu național, a chiar „genialității rasei”, întru generarea și figurarea *legii* de orice nivel devenibil „de la popular, tradițional, la modern sau public”, fără mutații de esență. Se și pot sesiza, la Xenopol, note spiritualizante în comentariile lui asupra așezămintelor juridice medievale „dătătoare” de drept „tradițional”⁹⁶, dar și înțelesuri raționale ale legii, când s-a referit la structuri instituționale ținând mai ales de timpuri moderne⁹⁷. De reținut, peste toate, ar fi, la autorul primei mari sinteze naționale, considerarea presupunerii esențiale și mutuale a istoriei cu dreptul, ca parcă dintr-un îndemn venindu-i de la juristul francez Joseph Ortolan, după care: „*Tout jurisconsulte doit être historien et tout historien doit être jurisconsulte*”⁹⁸. Comentarii din sintetica și frecvent încercata de note metafizice *Teorie*,

⁹⁴ V., pentru comentarii asupra literaturii de specialitate, Gh. Cliveti, *Prolegomene la studiul relațiilor internaționale. Epoca modernă*, București, 2009, p. 32–38.

⁹⁵ Charles Vergé, *Note*, la G.-F. de Martens, *Précis du droit des gens moderne de l'Europe*, ed. par Charles Vergé et S. Pinheiro-Ferreira, vol. I, Paris, 1964, p. 33 și urm., pentru comentarii asupra „disertației” kantiene *Eléments métaphisiques de la doctrine du droit*, ed. par Jules Barni, Paris, 1853 (prima ediție a „disertației”, în germană, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Königsberg, 1797); distincția făcută de Kant între „dreptul înnăscut” și cel „dobândit” prezenta mai multă claritate decât încercarea de „salvare” a „dreptului natural readecvat noii științe” la J. G. Fichte, *Grundlage des Naturrechts nach den Prinzipien der Wissenschaftslehre*, Jena, 1790, înainte de a fi topită, aceeași distincție kantiană, într-un tot al „lucrării ideii absolute”, de Hegel, prin „disertația” acestuia *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin, 1820.

⁹⁶ A. D. Xenopol, *Studii asupra vechilor noastre așezăminte*, cf. idem, *Opere*, II, *Studii*, p. 99–214; idem, *Ideile de legi și de prevedere*, în același volum de *Opere*, p. 214–231.

⁹⁷ Idem, *Studii asupra stării noastre actuale*, în loc. cit., *passim*; v. și părțile privind timpurile moderne din sinteza xenopoliană de *Istoria Românilor*...

⁹⁸ Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 31.

învederează însușirea de un istoric „inspirat” de Clio a instanțierii judecătii lui, ca de „tribunal universal”, cum și Hegel, rațional-abstract, întrevăzuse ori admisesese pentru *istoria* însăși („*Die Weltgeschichte als die Weltgericht*”).

Pentru a i se releva „elementu-i principal”, *istoria* nu putea fi altcumva, în *Teoria* xenopoliană, decât ca prevalent *politică*, centrată de *problema statului*. Era un adevăr frecvent admis, „în epocă”, la nivelul dezbaterilor asupra rostului sau a sensului *istoriei*, cu opinii căutate tranșante, precum de Dietrich Schäfer („... *scopul istoriei nu poate fi atins decât atunci când viața statului devine centrul cercetărilor și i se găsește înțelesul tot mai profund în dezvoltarea culturală a omenirii*”), de Ottokar von Lorenz („... *istoria trebuie să se ocupe de viața statului*”) sau de Karl Lamprecht („... *statul are o poziție centrală în dezvoltare*”) ⁹⁹. S-ar putea observa asupra unor atare „nume” că erau de „școală germanică” din plină epocă „bismarckiană”, etatist-imperială. Era însă și epoca în care *istoria politică*, nutrită prevalent de *tema statului*, se vedea deja serios provocată, până la chiar „a se sugera” scoaterea ei din prim-planul cercetărilor de specialitate, înclinat acesta, după aproape două secole de la „un îndemn” al lui Bossuet, spre *religie* și *spiritualitate*, sau, cum preconizau, la chiar momentul comentariilor xenopoliene, sociologi „orientați” îndeosebi de Mark, spre „fenomene social-economice”, fie ele „de infrastructură” („forțe și relații de producție”), fie „de suprastructură” (instituții, idei, cultură), ori, din chiar resorturi ale „lucrării” modernității, spre „cunoștințe științifice” reprezentând, conform unei „teze” avansate de Buckle și Draper, „axul evoluției umanității” ¹⁰⁰. Rostuirea primordială a *istoriei politice* mai era totuși încă văzută de englezul E. A. Freeman („*istoria este știința omului în caracterul său politic*”), de germanicii Elimar Klebs („... *tendința de a ignora istoria politică se lovește de dificultatea că grupul de fenomene pe care suntem obișnuiți să-l numim istorie culturală nu este altceva decât efectul unor raporturi politice*”) și Karl Lamprecht („... *istoria politică, în calitatea ei de istorie colectivistă a statului, și nu numai ca istorie politică individuală, poate până la un anumit punct să încorporeze istoria culturală*”) sau de francezii Ch. Langlois și Ch. Seignobos („... *întrucât faptele generale sunt mai ales de natură politică și este mai dificil a le organiza într-o ramură aparte, istoria generală s-a confundat cu istoria politică; astfel, istoricii politici au fost determinați să devină campioni ai istoriei generale și să-și păstreze în demonstrațiile lor toate faptele generale – migrațiuni ale popoarelor, reforme religioase, invenții și descoperiri – necesare pentru a înțelege evoluția <...> umanității*”) ¹⁰¹.

În concepția special aplicată domeniului său de predilectă cunoaștere, Xenopol s-a văzut stringent nevoit să nu doar prezinte „starea” problemei statului sau, ca mai „delicată”, pe cea a *istoriei politice*, ci și să releve cu nuanțare „rostuirea înaltă” sub raport cognitiv a acesteia din urmă menționate. Întru nuanțata relevare a așa ceva, s-a orientat după propria constatare că „istoricii care au contribuit în cea mai mare măsură la a imprima istoriei caracterul științific, ajuns <...> tendința ei supremă, au considerat întotdeauna faptele sociale și politice – viața statului – ca substanța istoriei, <...> iar faptele vieții statului le-au plasat drept cadru pentru cele cu caracter cultural”; nu înțelegea, de aceea, „discuțiile interminabile” între „partizanii” istoriei politice – „în sensul de istorie a vieții de stat și nu cu sensul mai restrâns de istorie diplomatică” – și cei ai istoriei culturale. Unor atare „discuții”, de pe contrare „alinamente”, le suprapune

⁹⁹ Idem, *Teoria istoriei*, p. 323.

¹⁰⁰ Cf. *ibidem*, p. 325.

¹⁰¹ Cf. *ibidem*, p. 323.

o viziune integratoare din considerentul că dacă până și „fenomenele naturii se lasă greu izolate, pentru a reproduce exact mișcările ce le sunt atribuite de legile care le guvernează”, cu atât mai mult „a izola fenomenele spiritului <...> este imposibil”; „fenomenele vieții și cele ale spiritului sunt prin natura lor foarte complexe, diversele lor aspecte lăsându-se separate de spirit, dar în realitate rămânând strâns legate și alcătuiesc un singur tot”; „faptele pe care le numim sociale și politice nu sunt <la rigoare> decât produsul ideilor, al faptelor culturale, și acestea fiind adesea condiționate de evenimente politice”, încât ar fi „absolut imposibil de a se separa studiul unora de al celorlalte”; imposibilitatea separării de esență a studiului „faptelor politice” de cel al „faptelor culturale” decurge în mod logic, pentru „istoria vieții statului”, din *adevărul* că „dacă nu pot exista fapte politice nedeterminate sau neînsoțite de fapte culturale <...>, pot <fie și subiacent> exista fapte culturale care nu dau naștere unor evenimente de ordin politic”¹⁰². Așa încât, prin „înțelegerea” de specialiști a „binerostuirii” istoriei politice ca singură integratoare pentru relevarea devenirii vieții statului, ar putea fi decelată tot de ei și dispunerea subsecvențială față de „întreg” a „istoriilor privind diversele ramuri ale activității umane”, precum diplomația, economia, religia ori biserica, arta și știința. Fiecare dintre „ramuri” suscită, „pentru cunoașterea ei sau chiar a unei părți a ei”, specializarea istorică, „istoria politică singură neputându-se specializa”. Oricare istorie de ramură” se poate „restrânge în spațiul său particular de investigare”, istoria artelor fiind „tratabilă” mai ales după criteriul estetic, cea a religiilor „din punctul de vedere al dogmei” și al „organizărilor ecleziastice”, cea a științelor „doar în raport cu progresele realizate de descoperirile legate de ele”. Numai „istoria politică nu se poate restrânge <într-un> spațiu particular de investigare”, încât „să se specializeze spre a fi axiologic reductibilă la ea însăși; este istoria care „nici nu s-ar putea să fie tratată numai din punctul de vedere <particular> politic” (subl. în text – n.ns., G.C.), fiindcă „faptele din care este alcătuită sunt rezultatul tuturor celorlalte <ținătoare de istoriile de ramuri> și pretind, pentru a fi înțelese, studiul de ansamblu al dezvoltării umane”¹⁰³.

Conform *adevărului* sus-relevat, *istoriei politice* i se adecvează ori i se subsumează istoriile „de ramuri” ca praguri spre *sinteza* orientată vectorial de cea întâi menționată. În puterea unui atare *adevăr* stă supercapacitarea *istoriei politice* de a înlesni dacă nu chiar de a furniza dinspre ea înțelesuri ale diverselor *teme* sau „chestiuni” generate de „devenirea umanității”, fie aceasta „ca de ansamblu”, fie „pe părți” ale ei. Iar mai toată acea supercapacitare se verifică din plin „pe timpurile moderne și contemporane”, care erau „văzute” de Xenopol și de nu puțini intelectuali congeneri lui, ca „timpuri” încărcate de *teme* ori de „chestiuni” reflectând procesul complex al „intrării”, xenopolian vorbind, „devenirii istoriei în domeniul conștiinței”. Dintre *teme*, cea a *națiunii* se releva ca una „de căpetenie”, la români, precum și la mai fiecare altă entitate etno-istorică de profil european, chiar euroatlantic. Raportându-se la așa ceva, în *Lección de deschidere a cursului de Istoria Românilor de la Universitatea de Iași*, tânărul profesor Xenopol „puncta”, ca mai presus de orice altceva, „scopul curat național”¹⁰⁴ al domeniului pe care studenții ieșeni „veneau”, la 1883, să-l cunoască. Un atare „scop” ținea, în felul cum „puncta” profesorul, de o mirifică „îngrijire” a naturii „ca istoria să se lipească strâns de sufletul omului”, încât „individualitatea omenească” să se atașeze profund „națiunii”, cu feroarea „patriotismului înviat”, însușibil ca „lecție

¹⁰² *Ibidem*, p. 324 și urm.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 325.

¹⁰⁴ *Idem*, *Opere*, I, *Studii*, p. 335.

de viață” („*Popoarele din care a dispărut patriotismul sunt moarte pentru istorie*”)¹⁰⁵. S-ar putea deduce, la o primă și grăbită privire asupra cuvintelor menționate, că, de la chiar „plecarea” spre a realiza prin etape de curs universitar și efort documentar-interpretativ, marea sinteză de *Istoria Românilor*, autorul lor ar fi fost animat de „patriotism național” ori de „naționalism patriotic”, expresii cam lascive, discutabile, ambele, și anevoie de „ocazional serviciu” celor ce, de la o recentă nouă vreme, le tot „circulă”, sub incidența retroactivă a „învățămintelor sceleratelor extremismelor” ale secolului al XX-lea, întru denaturarea de declarații, gesturi și acte ale personalităților de prim rang ale „epocii Regenerării culturale și a emancipării romanității orientale”.

Pe timpul vieții sale, cum consemnează și memorialistic, autorul *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* s-a considerat tranșant naționalist („*Naționalist am fost de la cea dintâi îngânare a minții mele, pe tărâmul cugetării și așa am rămas <...> și așa nădăjduiesc să trec în pământ*”)¹⁰⁶. Și nu era vorba doar de „un naționalism sentimental”, de o iubire ardentă „de neam și patrie”, ci și de unul izvorât din „cugetare”, cuvânt, acesta, de sublimă și predilectă „întrebuintare” xenopoliană. Speciala „cugetare” de la originea profesării de istoric i ieșean a naționalismului s-a conectat, se înțelege, la poate cea mai amplă și mai tensionată dezbateră de idei de pe întinsul secolului al XIX-lea european, dusă spre excese de miza Marelui Război, ca a unui „între națiuni”, și escamotată rasist-șovinistic sau internaționalist-proletcultistic de totalitarismele secolului XX. În „marea dezbateră de tip secolul XIX”, naționalismului i s-a conferit, de regulă, un sens pozitiv, cu marcă de înalt prestigiu al însuflării de el a procesului istoric de edificare a statelor moderne și de emancipare a individului cetățean, ireductibil actant acesta al spațiului public. Și i s-a tot conferit acel sens naționalismului, chiar și atunci când definiții ale națiunii și revendicări de drepturi mai ales istorice în numele fiecărei entități de genul ei au presupus polemici ori, mai grav, recurs la arme. Când Xenopol, student fiind, la Berlin, și-a putut bine conecta „propria cugetare” la „marea dezbateră europeană de idei”, se inflamase de-a binelea disputa franco-germană pe tema națiunii, în note de *naționalism*, fie dinspre stânga, fie dinspre dreapta Rinului. „Teza” franceză, trecută prin marea Revoluție de la 1789–1792, sub chip de *principiu național*, era că *națiunea* voluntar manifestantă autodeterminativ constituia corpul politic-cetățenesc, peste deosebiri de rasă ori de religie, al statului modern, pe când „teza” germană a *națiunii* „se voia a fi” ilustrantă de „geniu propriu, popular” (*Volkgeist*), de unde și esența spirituală a statului și a legii germanice. Va fi avut cunoștință tânărul Xenopol de pasajul de text al lui Fichte din al acestuia *Discurs asupra națiunii germane*, de la 1808, dar cu încă special ecou în cercuri intelectuale mai ales berlineze, la 1870-1871, pasaj conform căruia entitatea națională germanică ar fi „*un moi métaphisique*”, prin distincție netă față de cea franceză, „*un moi historique*”¹⁰⁷. După cum, îi va fi fost de luat aminte aceluiși tânăr studios, fie și „din jurnale”, în anul 1871, despre *scrisorile deschise*, între francezul Ernest Renan și germanul Theodor Mommsen, pe tema națiunii, epistolar ilustrant, conform „învățăturii” trase de cel întâi menționat, de „*un malentendu fondamental*”¹⁰⁸. Era momentul când „tezei” franceze orientate de raționalitatea *principiului național* părea să „i se ia fața” de „teza” germanică a *națiunii etno-spirituale*, generatoare, această din urmă teză, de *nou ideal național*, împărțit de intelectualitatea

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 337.

¹⁰⁶ Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 26.

¹⁰⁷ Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, vol. II, *Du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris, 1975, p. 492–494.

¹⁰⁸ V., pentru comentarii, Gheorghe Cliveti, *Europa franceză și cauza română*, p. 657 și urm.

prevalent tradiționalistă, inclusiv de cea „de pe la noi”, spre finele secolului al XIX-lea. Din texte xenopoliene, precum *Cultura națională*, răzbate înțelesul *etno-spiritual al națiunii*, pe când părțile întinse revenibile „timpurilor moderne și contemporane”, în cuprinsul *Istoriei Românilor*, învederează, asupra mișcării naționale cu începuturi „petiționare” către Înalta Poartă și „puteri străine”, la moldo-valahi, sau „suplicante”, înspre Curtea de Habsburg, la ardeleni, și „culminații” afine prin programe ale revoluțiilor de la 1821 și 1848, acte „punctuale” ale Adunărilor ad-hoc de la 1857 și reforme presupuse de Unirea Principatelor și de legitimarea istorică a domniei lui Alexandru Ioan Cuza – prevalenta considerare a *principiului național*, ca unul *al națiunii unice*, rațional-voluntare întru a-și asigura cadrul politico-instituțional, *statul nou*, propriu împlinirii ei de sine.

Textele publicistice¹⁰⁹, mai curând decât părți din *Istoria Românilor...* referitoare la timpurile moderne, i-au atras lui Xenopol „catalogări” ori de-a dreptul acuze de xenofobism, în general, de antisemitism, în special. Concepția asupra studiului istoriei, precum și respectivelor părți ale mării sinteze de istorie națională permit însă înțelegerea de fond a reacției autorului față de ceea ce i se dovedea ca „străin de viața poporului român”. Era, de altfel, o reacție frecvent întâlnită la intelectualii români, mai ales la cei de mare anvergură istoriografică și literară, „din epocă”, printr-o situare a lor mereu înălțată ideatic în continuitatea unui „militantism” inaugurat de cronicarii secolului al XVII-lea, de iluminiștii ardeleni și de pașoptiști, și cu bine nutrită convingere într-o „viitoare mântuire de primejdii a Neamului și a Țării”. Se tot invoca de respectivii intelectuali motivul că românii, exponențiind „romanitatea orientală”, s-au văzut „înconjurați și amenințați de-a lungul secolelor” de popoare de care n-au prea avut cum să se delimiteze durabil sub raport politico-statal, de unde și „chipul de primejdii al vecinătăților lor”. Un atare motiv și-a aflat, e drept, la Xenopol, expresie istoriografică pe care el a tot căutat să fie convingătoare prin ea însăși. Concepția sa, cu note aristoteliene și iluministe, după care „faptele politice”, asimilabile „elementului principal al istoriei, *recte* al vieții statului”, sunt determinate sintetizant de „fapte culturale”, răzbate, înainte de a se regăsi „în totul *Teoriei*”, din mai fiecare treaptă a realizării diegezei consacrate relevării înțelesurilor trecutului istoric românesc.

Sensului îndelung al devenirii istorice românești, Xenopol i-a căutat determinații *geografice*. A considerat asemenea determinații într-un înțeles de *geografie istorică*, poate chiar de *geografie umană*. Determinații geografice vădite de „forme ale culturii românești”, apropia explicația xenopoliană asupra a așa ceva de „curentul științific” orientat de admiterea sau probarea presupunerii de esență a geografiei cu istoria, presupunere sublimată de Elisée Reclus („*La géographie n'est autre chose que l'histoire dans l'espace, de même que l'histoire est la géographie dans le temps*”)¹¹⁰. Spațialitatea

¹⁰⁹ A. D. Xenopol, *Teoria generală a înrâuririi popoarelor, unele asupra altora și arătarea elementului constant în naționalitatea noastră, elementul latin*, în *CvL*, X, 1876, nr. 1 (1 aprilie), p. 39–43; idem, *Studii economice*, Iași, 1879, p. 118–126, cu deosebire; idem, *Românii și grecii*, în „Arhiva...”, II, 1891, nr. 8 (februarie), p. 449–469; idem, *Influența grecească în Țările Române*, în „Anuarul Ateneului Român pe anii 1902–1903, 1903–1904”, București, 1904, p. 117; idem, *Chestiunea țărănească*, în „Evenimentul”, XIV, 1906, nr. 57 (23 aprilie), p. 3; idem, *În chestia răscoalelor țărănești* (interviu), în „Adevărul”, XIX, 1907, nr. 6301 (9 martie), p. 1; idem, *Naționalism și antisemitism*, în „Noua revistă română”, t. VII, 1910, nr. 11 (3 ianuarie), p. 163 și urm.; idem, *Românii și ungurii*, în „Arhiva...”, XXV, 1914, nr. 1–2 (ianuarie–februarie), p. 1–19; idem, *Românii și Austro-Ungaria*, Iași, 1914; idem, *Germanii și românii*, în „Neamul românesc”, XII, 1917, nr. 74 (18 martie), p. 1; idem, *Mișcarea din Rusia*, în „Neamul românesc”, XII, 1917, nr. 106 (21 aprilie), p. 1, și nr. 107 (22 aprilie), p. 1; v. și Al. Zub, A. D. Xenopol. *Biobibliografie, passim*.

¹¹⁰ Cf. Lucien Febvre, *La terre et l'évolution humaine. introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1922, p. 5; cu referiri și asupra unor scrieri sau dezbateri din timpul când Xenopol și-a elaborat *Istoria Românilor*.

teritorială, îngemănată cu mediul natural, a îndreptățit, la Xenopol, prin asimilarea de înțelesuri de *geografie istorică* sau *umană* unor „forme ale cugetării românești”, toponimul de *Dacia Traiană* pentru partea majoritar nord-dunăreană și carpatină a „romanității orientale”¹¹¹. Nota dominantă a respectivelor „forme” s-a impus ca fiind cea a *românismului* „trunchiar-arborescent”, cu rădăcini dacice și coroană romanică, suportantă, doar pe ea, și de „elemente străine”, fără a-i provoca, dincolo de ceva nuanțe, schimbare de colorit. Cât timp atare „elemente”, precum cel proto-slav și cel germanic, chiar și cel turanic, au fost asimilabile românismului, acesta ca „formă identitară a cugetării”, nu a fost în suferință. Avea să fie în așa ceva din cauza „încețoșanțului” slavonism ecleziastic și scriptural din secolele XIV–XVI și din cea a „sofisticantului” grecism cultural, asortat cu „fanariotism” subminant de „bune tradiții și moravuri, de înseși așezăminte domnești”, prin secolele XVII–XVIII, chiar și din cauza velico-rosianismului, de pe la jumătatea ultimului secol menționat. S-au adunat, prin urmare, motive serioase de înfierbântare a reacției moldo-muntene, exponențiată, la vârf, de boieri „de țară”, față de „străinătate”, față, mai tranșant spus, de „forme de dominație străină” ajunse și ca „interne”, excesiv de apăsătoare. Același tip de înfierbântată reacție a cuprins spiritele românilor ardeleni, ca îndreptată „suplicant” contra sistemului politic al Principatului, dat de „națiunile privilegiate”, maghiarii, sașii și secuii, și de „religiile recepte”, pe lângă cea catolică, în aleatorie ordine, cele luterane, calvină și unitariană. Erau, fără îndoială, motive serioase de reacție a românilor contra „străinătății”, a celei „de vecinătate”, mai ales, într-un decurs temporal când li se contesta „de străini” teritorialitatea, vechimea și chiar romanitatea. Xenopol, în sinteza sa istorică sau în texte publicistice, nu a făcut altceva decât să facă înțeleasă înlănțuirea causală, „serialitatea” reacției românilor față de „primejdii străine”, secătuibile de energii „ale neamului” și pervertibile, îndeosebi prin secolul al XVIII-lea, de „trai” de toate nivelurile, de la cel „de curte domnească” sau „de conac boieresc” până la „cel comun”.

Cât despre „acuzele” de antisemitism, reputatul istoric le-a respins constant și explicativ în sensul că nu s-a exprimat vitriolant asupra rasei evreilor ori a „pre-creștinei” lor religii, ci și-a exprimat publicistic cu uneori tendințe întreținute de dezbateri culturale „punctabile”, de la neam la neam”, și de trăsături „negative”, chiar „degenerative”, pe lângă cele „de noblețe” – poziția față de spinoasa „chestiune evreiască”, una de natură civilă, înainte de orice, generată de dificultatea de a se asigura unei „entități majoritar de emigranți” rezidență românească, după norme constituționale și legislative. Acea „entitate”, rezultată preponderent din „valuri imigraționiste”, la 1830–1831 și 1863–1865, cu deosebire, se tot deda „jurisdicției consulare” și apelului „către puteri străine”, îngreunând, tocmai de aceea, „naturalizarea” componenților ei umani. Analiza pe care a încercat-o și după repere social-economice, politice sau culturale asupra „chestiunii evreiești” și-a degajat-o, în mod deliberat, de antisemitism manifest. A și ținut să noteze, aproape concludiv la „paginile sale autobiografice”, că, etalându-și patriotismul românesc, nu era neapărat antisemit, „dar nu putea nici măcar gândi de a da drepturi <de împământenire> unei mâini de oameni ce-și păstrau caracterul străin în țara noastră”¹¹². Cu origini el însuși „străine”, „după tată Brunswick, după mamă Smith”¹¹³, suspectat de „răuvoitori” că „s-ar trage” din chiar „evreime”¹¹⁴; vedea pentru „israeliți” posibilitatea de

¹¹¹ A. D. Xenopol, *Baza geografică a istoriei românilor* (curs de introducere în Istoria Românilor, ținut la Universitatea de Iași, în anul 1876), cf. *CvL*, IX, 1 aprilie 1875 – 1 martie 1876, p. 359–367; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 202–220, 1562.

¹¹² Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 77.

¹¹³ *Ibidem*, p. 5.

¹¹⁴ *Ibidem*.

a-și ameliora soarta, asimilându-se, inclusiv prin căsătorii, românimii, după „exemple” înregistrate și de „țări occidentale”¹¹⁵; era, se înțelege, o posibilitate cam străbătută de spirit nonșalant de *Belle Epoque*, înainte de a fi lăsată în urmă de mersul istoriei marcat de actul naturalizării evreilor la capătul Războiului Întregirii României. În sensul anticipabil până să se fi învederat ca al deznodământului „spinoasei chestiuni de naturalizare”, a vibrat, precum de surdină, pe fundalul comentariilor xenopoliene consonante celor patriotice-publice „de epocă a Vechiului Regat”, un semn de întrebare asupra raționalității articolului 7 al Constituției din 1866, preconizant de excluderea integrală a „persoanelor” de rit necreștin – majoritar „israelite” – de la cetățenia românească, excludere principial și doar parțial atenuată prin revizuirea respectivului articol constituțional, la 1879, sub formă de îndeplinire a unei „condițiuni” impuse de „puteri străine” pentru recunoașterea Independenței Țării.

Revenind în privința „forme de cugetare românești”, reflectantă de „elementul principal al istoriei”, altfel spus de „lucrarea faptelor culturale pentru determinarea celor politice, țiitoare de viața statului”, ar fi de subliniat că, prin considerarea ei, Xenopol a relevat epoca modernă, ca de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea și până la 1821–1822, și epoca contemporană, ca începută cu anii menționați și culminată de Unirea Principatelor și domnia lui Alexandru Ioan Cuza, conform ediției a II-a, inițiată de autor și devenită a III-a, sub „îngrijire” dată de I. Vlădescu, a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*. Susținând încă înainte de realizarea primei ediții a marii sinteze istorice că Unirea „sub Mihai Viteazul” nu a fost sortită dăinuirii epocale din cauza neatingerii de eveniment a caracterului național clar definibil, înainte să fi fost generat de „dezvoltare culturală întru factualitate politică”¹¹⁶, s-a orientat după date certe ale acelei „dezvoltări”, cu sens de „istorică cugetare”, pentru a situa temporal, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, începuturile modernității românești. Texte juridice sau „de învățătură laică și bisericească”, luminoase „producții cărțurărești”, precum cele ale „marilor conicari”, mai toate în limba română devenită pregnant „de cancelarie domnească” și de slujire preoțească, l-au făcut să considere ca deplin îndrituită acea primă delimitare temporală, elastică și nu rigid-cronologică, de „epocă nouă”. Forța argumentativă a „textelor primare”, între care își căpătau, prin investigații arhivalice și publicații întreprinse de specialiști, cuvenita precumpănire *documentele* în fundamentarea studiului istoriei, i-a impus să-și revizuiască „opinia de tinerete” că „zadarnic am căuta semnele distinctive ale civilizației moderne la noi” până la începutul secolului ce-i ținea viețuirii sale personale de contemporaneitate, ca al XIX-lea, desprinzător dintr-un Ev Mediu „caracterizat”, pentru veacurile XIV–XVI, „de virtutea neînfricoșată a marilor voievozi”, și ajuns, treptat, spre anul 1700, profund și regresiv-valoric marcat „de lupte politice și religioase, de o țesătură nesfârșită de ambițiuni, înălțări și căderi, într-un cuvânt <de> o mișcare mai mult fizică, exterioară, <cam la mâna străinilor>, decât <de> o mișcare a ideilor”¹¹⁷. În cuprinsul sintezei de *Istoria Românilor...*, începuturile „de mijloc secol XVII” ale modernității i s-au relevat, pe baze explorate de „text primar” și din reflecții suscitante de preocupări de *istorie universală*¹¹⁸, cu „învățătură” despre „lucrarea” mai ales europeană, unitar ori

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 77.

¹¹⁶ Idem, *Două scrieri istorice asupra lui Mihai Viteazul, Bălcescu și Teutschländer*, în *CvL*, XIV, nr. 2, 1 mai 1880, p. 41–49; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 280–297; v., pentru comentarii, Ion Toderașcu, *Personalitatea lui Mihai Viteazul în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 75–83.

¹¹⁷ A. D. Xenopol, *Studii asupra stării noastre actuale*, cf. loc. cit., p. 82.

¹¹⁸ Idem, *Cronologia rațională a istoriei universale, prelucrată cu privire la examenul de bacalaureat*, Iași, 1871; v. și Al. Zub, *op. cit.*, p. 185 și urm.; v., pentru comentarii, V. Cristian, *Preocupări de istorie universală în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 99–111.

sistemic semnificantă, a ideilor asimilabile, „la noi”, „cugetării” nu doar asupra „stărilor de fapt”, ci și a necesităților reclamate de însuși sensul „de nouitate”, măcar prefigurabil, al devenirii societății „implicite vieții statului”. Iar dacă, tot „la noi”, statul nou a cam întârziat să fie „o realitate” politică, „forma de cugetare” reflectantă de dezvoltare culturală de conotații treptat naționale l-a luat „de reper” ca „virtualitate”, știut bine fiindu-i lui Xenopol *adevărul* că afirmarea națiunii, din chiar faza incipientă, presupunea „ființarea entității statale” asigurante de a ei „propășire”. În cazul românilor din întreg arealul locuirii lor istorice, „cugetarea” menită să conducă, prin implicita ei „scară de la fapte culturale la fapte politice”, spre ființarea *statului de tip nou*, altfel spus, *de sine modern stătător*, a fost drastic obturată de „forme de dominație străină”, încât ea, acea „cugetare”, a și curs cam subteran până să-și fi aflat, spre 1791, pentru Transilvania, și 1821–1822, pentru Moldova și Valahia, albia de suprafață, prin acte energice și publice de emancipare națională. Spre edificare, în locul de *motto* la volumul XI – *Istoria politică a Țărilor Române de la 1822–1848* – apare ca bine rostuită notația: „*Naționalitatea română fusese până în timpul la care s-a ajuns – cu demersul istoriografic xenopolian – sprijinită mai mult de instinct și de puterile neconștiate ale sufletului poporului. Cu începutul secolului al XIX-lea, dezvoltarea neamului românesc intră în domeniul conștiinței <manifeste>. Ea începe a fi dorită și voită de dânsul*” ca „*mare mișcare*”, cu „*începuturi care se întâlnesc și pe tărâmul politic și pe cel cultural, așa precum aceste două sfere sufletești niciodată n-au stat despărțite în viața popoarelor, ci pururea una condiționează, susține sau combate pe cealaltă*” (subl. ns., G.C.).

S-a făcut adeseori, fie pe parcursul apariției „volum cu volum”, fie la finalizarea sau reeditarea *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, observația, îndurată de Xenopol ca ținând de „reavoința criticilor săi” ori de perceperea cam superficială, cu chiar prejudecăți, „de ei” și, am adăuga, de „cei de după ei”, că pentru respectiva sinteză istoriografică ar fi contat prevalent, aproape inclusiv, factualitatea politică. La o sinceră și rațională evaluare a „principalei sale scrieri”, autorul se considera ca fiind „cel dintâi care <a> căutat a da un loc important dezvoltării culturale și a celei a așezămintelor și a nu îneca întreaga istorie numai în fapte politice” și, totodată, „cel dintâi care <a> cercetat în tot lungul istoriei românilor dezvoltarea boierimei, a producției și bogăției țărilor <române>, starea țăranilor, așezămintele juridice și sociale ca breslele, modul ocârmuirii, starea financiară, moravurile și deprinderile, literatura lumească și <cea> bisericească, căutând totdeauna a forma și legătura asemenea dezvoltării cu mersul obștesc al poporului”, două volume ale ediției *princeps* a „marii sale sinteze” fiind, de altfel, „consfințite tratării părților culturale”¹¹⁹. Poate greu „de înțeles” ori de admis le-a fost „răuvoitorilor critici” considerarea de Xenopol a „elementului principal al istoriei”, ca dat, cum am arătat și ceva mai sus de aceste rânduri, de „dezvoltarea socială și politică, constituind viața statului”. Pentru relevarea a așa ceva a contat, e drept, în „marea sinteză” xenopoliană, dar și în *Principii* sau *Teorie*, cum nota autorul însuși memorialistic, *istoria politică*, nereductibilă însă axiologic la ea însăși, ca expozeu de evenimentialitate de gen, ci suscitată de o anumită coeficientizare ideatică, de putere ori de prestigiu, a factualității istoriilor „de ramuri”, economică, socială, juridică, diplomatică, științifică etc.

În „scara” ori „treptele” factualității, de la cea asimilantă *cultural* a faptelor sus-amintitelor istorii „de ramuri” la cea *politică*, nu i-a prea venit lui Xenopol să admită operativitatea istoriografică a *sociologiei*, dedabilă, aceasta, statisticilor și percepției

¹¹⁹ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 44.

uniformizante ori schematizante de *date* cam „fixate” artificial „în spațiu și timp”, fără a respecta caracterul „omenește mișcător și multiformic” al celor două „categorii”. În contra „viziunii retrospectiv – sociologizante”, după „legi” abstract-schematizante, enunțate de Auguste Comte ori de Gabriel Tarde, a cultivat considerentul *cunoașterii istorice* ca „a diferențelor și anume a diferențelor între formele care se dezvoltă consecutiv sau paralel”¹²⁰, faptele „de succesiune” neputându-se plia asimilării lor pretins „legice” celor „de coexistență”, încât *istoria* să fie „pusă pe alte temelii de știință”, cu prețul scoaterii ei complete „din sfera literară”¹²¹. A și anticipat, în cazul perspectivei „retro-sociologizante” asupra *istoriei*, infuziuni de materialism istoric, de tezism marxist, presupunător de „transportarea conceptului devenirii istorice, printr-un proces de antiteze, de la forma abstractă pe care dialectica lui Hegel a descris-o deja în trăsăturile ei cele mai generale, la explicația concretă a luptei de clasă”; „în această mișcare istorică, acolo unde se crezuse a se vedea trecerea de la o formă la alta de idei, <Marx și Engels> au văzut pentru prima oară tranziția unei forme a anatomiei sociale la o altă formă”¹²². A sesizat în tendința spre „o istorie determinist-sociologizantă”, scoaterea claselor sociale, ordonabile după criteriul public, din viața statului, politico-juridic instituționalizantă, și sinonimizarea funcționalității lor social-economice cu însăși infrastructura „de antagonisme sociale de neîmpăcat” a entității statale de factură „supra-structurală”. Era tendința spre o răsturnare „cu vârful în jos” a piramidei instituțional-întruchipante, conform filosofiei politice aristoteliene reconsiderate de iluminiști, de viața statului. Materialismul istoric „orienta tezist” considerarea statului ca instrument în mâna claselor sociale dominante pentru exploatarea claselor producătoare de bunuri”, altfel spus, ca entitate epifenomenală, prin raportare la „fenomenul de bază, social-economic”, gestant de ireductibile antagonisme „de clasă”. În consecința unei atare răsturnări piramidale a raportului stat–societate, *omul* însuși se vedea „scos” din condiția de „făuritor conștient al istoriei” și „adus” la cea de produs fatalmente epifenomenal al „materialității determinării lui istorice”. Or, așa ceva era de neadmis în viziunea *umanistă* xenopoliană asupra istoriei, într-o epocă la a cărei dimensiune intelectuală mai înflorea gândirea filosofică asupra statului și dreptului, a fenomenelor sociale și politice din viața entității statale¹²³. După cum, de neadmis, la o evaluare critic-rațională a operei lui Xenopol, sunt acele „aprecieri” conform cărora fie și doar „părți” ale gândirii și scriiturii sale, pe teme economice, sociale, chiar de istorie, el și-ar fi însușit câte ceva din marxism¹²⁴.

Întreaga operă istoriografică xenopoliană, cu deosebire *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, învederează considerarea de autor a „înlănțuirilor cauzale”, sub niciun chip determinabile structuralist-materialist, ale *faptelor trecutului*, în expresii ideatice, sublimabile fenomenologic. Dincolo de considerarea a așa ceva s-ar risca, cum nota respectivul autor, „să lipsească” firul de legătură al faptelor între ele și să rămână „o cantitate de date și de evenimente fără de orice principiu ordonator”, suscitant nu atât de narațiune cât de demers explicativ¹²⁵. În opera sa, Xenopol a urmat, așadar, „principiul

¹²⁰ Idem, *Teoria istoriei*, p. 269.

¹²¹ Idem, *Expunere pe scurt a principiilor fundamentale ale istoriei*; cf. idem, *opere*, I, *Studii*, p. 885 și urm.

¹²² Idem, *Teoria istoriei*, p. 331.

¹²³ V., în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, Vasile Vetișanu, *A. D. Xenopol și problemele filosofiei culturii*, p. 243–248; Vasile C. Nichita, *Încercări de filosofie economică în opera lui A. D. Xenopol*, p. 307–316.

¹²⁴ N. Gogoneață, *A. D. Xenopol și problema determinismului în istorie*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 139–145.

¹²⁵ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, p. 305.

ordonator” al determinării cauzale a faptelor, nu și determinismul materialist „operant” dinspre structuri „de bază” social-economice către „suprastructuri” de idei, instituții etc. Călea pe care *științific și umanist* a urmat-o el pentru cunoașterea trecutului ca devenire definit *spirituală* a înfăptuirilor omenești, i-a permis să cuprindă „timpurile moderne și contemporane” în *Istoria României din Dacia Traiană* de o manieră relevantă asupra a însuși destinului nostru „de neam și Țară”. Întregul discurs al „marii sinteze naționale” învederează, fără rigide repere cronologice ori evenimențiale, conectarea „mersului” istoriei românilor la cel al istoriei universale, la al celei europene mai ales, pentru „noile timpuri”. În dimensiunea clar nuanțabilă de semnificații, conectarea a implicat românimea „ca tot”, cu centralitate transilvană, vădită, de altfel, de tradiția istorică, de la simple expresii ale acesteia, de folclor, la edificare cărturărească, tradiție „a descălecatelor”, fie a celui dintâi, „traianic”, fie a celui „voievodal, de țări”, cu reverberații, ambele, și în impulsul „ardelean” dat „deșteptării noastre naționale”.

Acea conectare „a noastră la lume” și-ar fi aflat o și mai clară relevare într-un ipotetic volum acoperitor de anii 1866–1918, pe care autorul să-l fi realizat, adăugibil, ca de final, dacă timpul și starea de sănătate i-ar fi permis, pentru proiectata și parțial, cu doar primele cinci volume, concretizată de el ediție a II-a, în anii 1913–1914, reluată „îngrijitor”, de I. Vlădescu, în anii 1925–1930, ca ediție a III-a, de paisprezece volume, a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*. Structura de rezistență, prin studii și articole¹²⁶, a aceluia volum „de adăugat”, apare ca bine sudată, cu dare de impresie, unei lecturi a acelor „materiale”, acum, peste mai bine de o sută de ani, că autorul și-a stins cumva „înfrânarea” sa de la a scrie istoria „prea subiectiv” contemporană lui. În acele „materiale”, discursul xenopolian a vibrat cu intensitate de credință, împărtășită de nu puțini intelectuali de top „ai vremii”, că România independentă și regală, spre care se îndreptau aspirațiile de împlinire națională ale tuturor „celor de-un neam și-o limbă”, resimțea profund, la chiar nivelul de securitate statală, situarea „dincolo de granițele ei” a centrului transilvan, istoric, geografic și demografic¹²⁷. Era o credință ce prevala, în simțirile și gândurile autorului primei „mari sinteze de istorie națională”, asupra considerentului politico-strategic, urmat, rațional dar și cam exclusivist, de „capul încoronat al țării și de intimii lui sfetnici”, că Regatului i se confirma „securitatea” prin „atașarea sa la sistemul bismarckian de alianțe”, defensiv „asigurativ contra Rusiei”, dar și permisibil Austro-Ungariei de a-și clama „fixarea frontierelor imperiale și regală” peste tendințele centripete față de Viena și mai ales Budapesta ale „naționalităților ce acuzau oprimarea sau închiderea orizontului lor de emancipare”. *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, deodată cu articole și cuvântări academice sau, în general, publice xenopoliene, se prezintă, tocmai prin valențele lor științific-culturale, ca un vibrant mesaj întru înfăptuirea *Marii Uniri*¹²⁸. Și-a primit astfel un plus de valabilitate toponimul de *Dacia Traiană* în titlul primei sinteze monumentale de *Istoria Românilor*. S-a anticipat, prin același vibrant mesaj, adecvarea la viața statului românesc, național *întregită*, a „fenomenelor vieții sociale și politice”, asimilante ei, ca „element principal al istoriei”,

¹²⁶ Idem, *Studii economice*, Iași, 1879 sau Craiova, 1882; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, pentru idem, *Studii asupra stării noastre actuale*, p. 81–201; *40 ani de domnie ai M.S. Regelui Carol I*, p. 358–372; *Centenarul răpirii Basarabiei*, p. 605–633; *Războiul din Balcani*, p. 595–605; v., desigur, și idem, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, 2 vol., Iași, 1880 (ediția a II-a, îngrijită de Elisabeta Simion, cu Prefață de Apostol Stan, București, 1997).

¹²⁷ Idem, *Studii asupra pozițiunii geografice a românilor*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 298–323.

¹²⁸ Vasile Netea, *Desăvârșirea unității politice a poporului român în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 85–98.

în virtutea „faptelor de succesiune <...>, născătoare de idei <...> absolut necesare constituirii de serii”, relevabile „cauzal”¹²⁹. Se poate, de aceea, considera cu deplină temei că, prin armonioasa concordanță între concepția de studiu, ideatic luminoasă, și conținutul factualic de referință, Xenopol a realizat *versiunea clasică a istoriei modernității românești*, parte „fanion” a primei mari sinteze de istorie națională.

MODERN TIMES, CONTEMPORARY TIMES...
IN THE *HISTORY OF ROMANIANS WITHIN TRAJAN'S DACIA*.
PRELIMINARY NOTES
(Summary)

Keywords: the Modernity in the Romanians History, the concepts, the methodology, the political history, the cultural history.

The main target for this study is to be emphasized the understandings of the modernity in the A. D. Xenopol's *Istoria Românilor din Dacia Traiană*. As it is well known, Xenopol undertook a both documented and theoretical analyse of the Modernity, especially for the Romanian History. He considered the importance of the *method*, at the level of the documented reveal of the historical facts. Above that level, he emphasized the chains of ideas, as phenomena. From a rational perspective, with deep marks in the Aristotel's thought and in the Enlightenment, he considered the prevalence of the political history toward the cultural history. The Romanian modernity appears, in the Xenopol's view, as a “form of conscience”, certified through both cultural and political facts. That Modernity had its beginning on the middle of the XVIIth Century and reached the level of the Romanians national emancipation during the XIX Century, even as a Contemporary historical process to the Xenopol's life.

---

¹²⁹ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 62.